ISSN 2078–6093. Археологічні дослідження Львівського університету. 2014. Випуск 18. С. 167–211
Lviv University Archaeology Studies. 2014. Issue 18. P. 167–211

УДК [902:911.37(477.8)“09/10”]:930.1

ЧЕРВЕН ТА “ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ”: ІСТОРІОГРАФІЧНІ МІФИ НА ТЛІ ТРУДНОЩІВ АРХЕОЛОГІЇ

Віталій ЛЯСКА
ГО “Українська Галицька Асамблея”,
Проект “Локальна історія”;
вул. Технічна, 6/1, Львів, Україна, 79000
e-mail: soler@ukr.net

На основі літописних відомостей та археологічних джерел проаналізовано проблему існування Червена у X ст. Реінтепретовано усталений історіографічний міф про метрику й функції “Червенських градів”, які в першій половині XI ст. були важливою ланкою територіальної організації західного пограниччя Русі. Міждисциплінарний підхід дав змогу критично оцінити першу літописну згадку про Червен та охарактеризувати її як писарську інтерполяцію кінця XI – початку XII ст. Таку думку підтверджує хронологія внутрішньовалових конструкцій Червена, які, згідно дендрохронологічного датування, було споруджено в першій половині XI ст. “Червенські гради”, згадані у літописі під 1018 р. та 1031 р., в історіографії стали об’єктом надмірної апологетизації, що зумовило автоматичне включення до їхнього числа Червена, Волиня, Сутейська, Щебрешина, Юрієва, Посадова, Ґрабовця, а подекуди і Белза. Почерговий розгляд хронології цих городищ вказує на те, що літописець в кінці XI – на початку XII ст., не акцентуючи на особливостях вже неактуальної на той час племінної географії межиріччя Західного Бугу та Вепру, окреслив штучною дефініцією “Червенські гради” ареал розселення черв’ян, які згадані у тексті “Географа Баварського”. Припускаємо, що до племінних осередків черв’ян, а отже – до “Червенських градів”, у IX – на початку XI ст. належали укріплення в Ґуцьові, Липську-Поліссі, Майдані Ґурному, Скибицях та Майдані Новому.

Ключові слова: Русь, Червен, “Червенські гради”, черв’яни, літопис, археологічні джерела, історіографія, хронологія, городище.

Русько-польське пограниччя, особливо початки його формування як у політичному, так і в територіальному вимірах, уже традиційно викликають жваву зацікавленість у науковому середовищі. Такі тенденції є закономірними, адже, перефразовуючи К. Хаусхофера, кордон являє собою живу істоту, особливий “орган” держави і водночас автономну життєву форму [Хаусхофер, 2003, с. 247]. У цьому контексті особливе місце займають Червен та “Червенські гради”. Їх політична та територіальна ідентифікація, в сукупності із

© Ляска В., 2014

фрагментарною літописною інформацією про них, створили сприятливий ґрунт для появи різних гіпотез, продиктованих часто не комплексним розглядом історичних реалій, а суб'єктивним трактуванням джерельного матеріалу. Тривалий час увага дослідників, головно, була зосереджена на локалізації Червена, проблему ототожнення якого з городищем поблизу Чермна на Гучві після понад як столітніх дискусій [детальніше див.: Krzywicka, 1996, s. 9–17] на сьогодні можна вважати вирішеною [Łowmiański, 1953a, s. 58–85; Rhode, 1955, p. 49; Поппе, 1960, с. 60; Kuczyński, 1965, s. 86–87; Ісаєвич, 1971, с. 71–72; 2003, с. 77; Крип'якевич, 1984, с. 28; Gurba, 2004, s. 55–56, ryc. 2; Buko, 2005, s. 271, ryc. 9.1; Florek, 2008, s. 40–42; Wołoszyn, 2011, s. 79; 2013, s. 89–90, ryc. 1; Wołoszyn, Janeczek, Dobrowolski et al., 2015, p. 182]. Серед істориків домінує твердження про зведення укріплень літописного Червена орієнтовно у другій половині X ст. [Poppe, 1964, s. 168; Котляр, 1985, с. 29] з тією заувагою, що це городище в часі військової виправи Володимира Святославича на захід у 981 р. було чи не найпотужнішим осередком влади на лівобережжі Західного Бугу, де сформувалася окрема територіальна одиниця – "Червенські гради" [Исаевич, 1972, с. 108–110; Головко, 2013, s. 39–47 та ін.]. Навіть більше, у середовищі польських дослідників визрів міф лендзянського Червена, який, поруч із Перемишлем, становив один із двох осередків цієї етнополітичної спільноти [Labuda, 1996, s. 17, ryc. 2; Parczewski, 2003, s. 157, ryc. 4, 6; Gurba, 2004, s. 54, ryc. 1, 4; Florek, 2008, s. 42, 44; 2009, s. 31–32].

Основним підмурівком, на якому ґрунтуються численні інтерпретації політичної ситуації у верхів'ях Західного Бугу, є літописна стаття "Иде Володим^и^ръ. к Лѧхомъ. и заѥ грады их^ъ^. Пєремышль. Червенъ. и ины городы. ижє суть и до сєго дн҃є подъ Ру^с^сью", записана в цьому писемному джерелі під 981 р. [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 69]. Попри тверде переконання Г. Ловмянського в автентичності та достовірності цього повідомлення [Ловмяньский, 1967, с. 25–26], все ж варто поділяти серйозні застереження когорти вчених стосовно реальності існування Червена в 981 р. чи в більш ранні часи [Kowalczyk, 2000, s. 59–62; Kutyłowska, 2002, с. 29–36; Rozwałka, 2008, s. 65–66 та ін.]. Для уникнення звинувачень у гіперкритицизмі та нагадувань про те, що історичні концепції "мають опиратися на дані джерел, а не навпаки" [Rhode, 1955, p. 54; Ловмяньский, 1967, с. 25], які свого часу супроводжували праці прихильників ревізування літописного повідомлення 981 р. В. Королюка та С. Кучинського, ретельно проаналізуємо писемні відомості та археологічні матеріали.

Почнімо з того, що аналіз перших років князювання Володимира Святославича у Києві та можлива помилка літописця наприкінці XI – на початку XII ст. при перерахунку відносної хронології, базованої на роках правлінь князів, у абсолютну, побудовану на ері "від створення світу", дають серйозні підстави низці дослідників датувати цю військову виправу київського князя

979 р. [Линниченко, 1884, с. 77–78; Wasilewski, 1988, s. 311–312; Krzywicka, 1996, s. 9; Kowalczyk, 2000, s. 57–58; Назаренко, 2001, с. 405–406]. Прикметно і те, що окреслена літописна стаття за своєю композиційною формою виразно складається з трьох частин або ж, згідно з переконань деяких дослідників, з властиво опису походу Володимира Святославича та коментаря редактора літопису [Kowalczyk, 2000, s. 59]. У тексті цього запису можна виокремити три фрагменти, які внаслідок пізніших редакцій нашарувалися на протограф, а саме: "Иде Володим^{и}ръ. к Лѧхомъ", "заѥ грады их^{ъ}. Пєремышль. Червенъ. и ины городы", та "ижє суть и до сєго дн҃є подъ Ру^{с}сью".

На кого ходив Володимир Святославич у 979/981 р.? Використання літописцем формули "Иде Володим^{и}ръ. к Лѧхомъ" здавалося б не залишає жодних сумнівів у належності волинської групи племен до держави П'ястів та пізнішого їх завоювання київським князем. Цю думку конкретизував В. Пашуто, а за ним і О. Назаренко, висловивши припущення, що похід Русі проти Польщі відбувся у союзі з німецьким імператором Оттоном II [Пашуто, 1968, с. 121; Назаренко, 2001, с. 408–409]. Проте в цьому випадку літописні відомості про належність населення Верхнього Побужжя до "ляхів" виразно суперечать іншим писемним джерелам, позаяк важко уявити, як Польща могла контролювати межиріччя Західного Бугу і Вепру чи Посяння, не маючи влади над Краківською землею[1]. Уперше інформацію про політичну належність Кракова до Чехії подав Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Туртузі, який у 965–966 рр. подорожував слов'янськими землями Центральної Європи. Так, у його реляції чітко вказано, що держава чеського князя Болеслава I Жорстокого простягається "від міста Фрага (Праги. – *В. Л.*) до міста Кракова на три тижні шляху і межує на цьому проміжку з країною турків (угорців. – *В. Л.*)" [Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba, 1946, s. 49].

Підтвердження слів арабського купця знаходимо і в документі "Dagome iudex" (989–992 рр.), за яким польський князь Мєшко I передав Ґнєзно зі своїми володіннями (Civitas Schignesghe) під покровительство папського престолу у таких межах: "…з одного боку починається Довге море, межа з Прусією – до місця за назвою Русь, а границя з Руссю тягнеться до Кракова, а від цього Кракова – до ріки Одер, прямо до місця за назвою Алемура, а від цієї Алемури – до землі мільчан, а кордон з мільчанами – прямо по ту сторону Одера, а звідти

[1] Свого часу у польській літературі висловлено припущення про те, що експансія Мєшка I могла досягти Посяння та верхів'їв Західного Бугу не з боку Малопольщі, а з півночі, через Мазовше [Potkański, 1903, s. 24–25; Szelągowski, 1909, s. 108–123; 1911, s. 43–44], однак більшість дослідників різко висловилися проти такої інтерпретації, не підтвердженої ані писемними джерелами, ані географічними особливостями регіону [Грушевський, 1904, с. 549–550; Rhode, 1955, p. 51–54; Королюк, 1964, с. 84; Назаренко, 2001, с. 394].

веде вздовж ріки Одера до вище названого міста Схігнесне” [Грамота польського князя…, 2010, с. 52]. Уважне прочитання тексту джерела не залишає сумнівів у тому, що Краківська область перебувала поза межами Ґнєзненського князівства [Королюк, 1964, с. 146–147; Łowmiański, 1973, s. 605–611], щоправда Ґ. Лябуда вважав, що на час укладення цього документу Краківщина вже знаходилася у посіданні Болеслава, сина Мєшка I [Labuda, 1988, s. 259–260; 1996, s. 11]. Так чи інакше, датування Козьми Празького втрати Чехією Малопольщі на 999 р. [Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, 1923, p. 60] вже зазнало верифікації у науковій літературі [Labuda, 1988, s. 264–293]. До прикладу, перехід цих теренів під руку П’ястів окреслюється 987–989 р. [Labuda, 1988, s. 292] або часом після 992 р. [Королюк, 1964, с. 147].

Ще виразніше, володіння Чехії на сході у 960–970 рр. описав Празький привілей 1086 р. імператора Генріха IV єпископу Яромиру, який відображає кордони Чеської держави у другій половині X ст. (до рубежу 980–990 рр.) з часу створення у Празі єпископства у 973 р. [детальніше див.: Королюк, 1960, с. 3–23; 1964, с. 118–151; Исаевич, 1972, с. 115, 118; Labuda, 1988, s. 145]. Відповідно до нього територія Празької дієцезії *ab initio* “…до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir) ... разом з гродом Краковія (Krakoua) і краєм, котрий має назву Ваг (Wag) і з усіма територіями, котрі належать до згаданого граду, котрий є Краковія. Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є Трітрі (Татри. – *В. Л.*)…” [Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, 1923, p. 138. Переклад за: Войтович, 2004, с. 113].

Присутність Верхнього Побужжя в межах, які відповідають церковно-політичним реаліям Чехії близько 973 р., викликала значні сумніви у В. Королюка, позаяк Західний Буг та Стир течуть майже паралельно й не творять жодного реального рубежу. Спираючись на твердження, що для тогочасної Чехії характерним було доволі туманне уявлення про географію Волині, дослідник висунув гіпотезу, згідно з якою кордони по Західному Бугу та Стиру варто розглядати не як сталі державні чи церковні межі, а як місійні границі Празького церковного центру [Королюк, 1964, с. 85–86]. З такою інтерпретацією не погодився О. Назаренко, який вказав на проходження по цьому межиріччі важливих торговельних комунікацій та етнічної межі між Волинню та Прикарпаттям [Назаренко, 2001, с. 395–396]. Утім, проведення межі по лінії витоків Західного Бугу та Стиру, суперечить інформації з джерела про перебіг кордону властиво вздовж рік, а не перпендикулярно до них [Исаевич, 1972, с. 119]. Окрім того, спроби проведення кордону Чехії по Західному Бузі та Стиру не залишають відповіді на запитання, як у цьому випадку бути з племенами карпатських хорватів, які також згадуються у Празькому документі (“…Deinde ad aquilonalem hii sunt termini: Psouane, Chrowati et altera Chrowati, Zlasane, Trebowane, Boborane, Dedosese usque ad mediam silvam, qua Milcianorum

occurrunt termini...” [Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, 1923, p. 138]). Властиво тому, ми більше схиляємося до думки Я. Ісаєвича, який вважав “Ztir” спотвореною назвою р. Стрий, правої притоки Дністра [Исаевич, 1972, с. 119], що своєю чергою дає підстави провести межу володінь Праги і по хорватських землях у Прикарпатті.

Зважаючи на охарактеризовані вище писемні джерела, ми поділяємо теорію чеської зверхності над населенням Західної Волині та Прикарпаття[2]. Однак у цьому випадку варто говорити не про пряме політичне підпорядкуванню цих земель Празі, а радше про союзницько-трибутарні відносини [Abraham, 1890, s. 42; Исаевич, 1972, с. 120; Labuda, 1988, s. 207–208], які залишали чимало простору для ґенези власних потестарних структур. Приміром, аналізуючи входження Краківщини у сферу впливу Пржемисловичів, А. Буко припускає, що присутність чеського елементу на цих теренах була незначною (військова залога?) й короткотривалою, відтак шанс простежити ці процеси на археологічному матеріалі є мінімальним [Buko, 2000, s. 152].

Попри те, що політична належність Верхнього Побужжя в середині X ст. не викликає суттєвих застережень, запитання: на кого ж ходив Володимир Святославич у 979/981 р. – ще більше актуалізується. Усвідомлена заміна етноніму “чехи” на “ляхів” у пізнішій редакції літопису є практично неможливою, адже, за влучним висловом М. Грушевського, “…лїтопись добре вміла відріжняти Ляхів від Чехів” [Грушевський, 1904, с. 436]. Погоджуючись із

---

[2] Можливо, ґрунт для чеського просування у напрямку Волині та Прикарпаття заклала Великоморавська держава за часів князя Святоплука Моравського (870–894) [Исаевич, 1972, с. 115; 1981, с. 158–159; Войтович, 2010, с. 29–31], передусім, у руслі поширення на ці терени християнської традиції [детальніше див.: Ширинский, 1978, с. 203–206; Берест, 2007, с. 189–190; Любащенко, 2010, с. 22–40; Диба, 2012, с. 56–58]. Опосередкованими свідченнями такої політичної та релігійної інфільтрації можуть бути археологічні знахідки з виразними рисами великоморавської культурної традиції. Насамперед, відзначимо, що з ареалу розселення черв’ян походять три знахідки чеканів кінця IX – початку X ст. типу “bradatice” (тип I, за Й. Поуліком), віднайдені поблизу Осух, Новосілок Передніх та Змійовиськ, а також сокира VIII – першої половини X ст. типу “Попошице” з околиць Томашова Любельського [Ławrynowicz, Strzyż, 2001, s. 262; Kotowicz, 2009, s. 383–396; Kuśnierz, 2009, s. 153–154]. Тривкий зв’язок із великоморавськими впливами мали прикраси та предмети побуту, зафіксовані й на інших теренах Волині, зокрема у Листвині, Пересопниці, Старому Жукові та ін. [Петегирич, 2007, с. 113–114; Терський, 2009, с. 15–18]. Нещодавні знахідки скарбів та низки поодиноких артефактів із чітко вираженими “південними” рисами на поселенському комплексі у Трепчі [Ginalski, Glinianowicz, Kotowicz, 2013, s. 390–408, 411–414, ryc. 6–15] та у Гірному [Терський, 1996, с. 29; 2009, с. 18, рис. 4] в передгір’ї Карпат, вочевидь, вказують на один із шляхів поширення великоморавських традицій на Волинь.

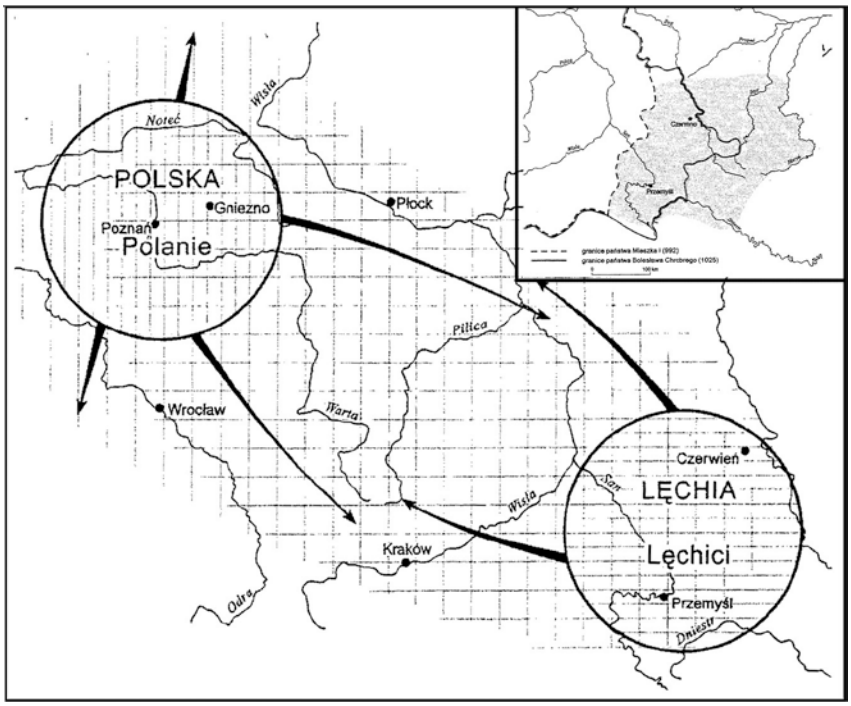

Рис. 1. “Лендзянський суперетнос” у традиційному трактуванні польської історіографії (за: Labuda, 1996; Gurba, 2004).

такою думкою, українські вчені схильні припускати можливий контроль над Верхнім Побужжям з боку віслянсько-лендзянської верхівки Краківщини та Сандомирщини [Исаевич, 1972, с. 120; 1981, с. 166; Головко, 2013, s. 44]. Західнослов’янська атрибуція лендзян в історіографії майже не викликає сумнівів [Исаевич, 1981, с. 159–163; Labuda, 1996, s. 9–17; Nalepa, 1996, s. 47–64], а польські історики на основі трактату “Про управління імперією” Констянтина Багрянородного, “Географа Баварського” та літописної статті 979/981 р. локалізують цей етнос на півдні і на сході до верхів’їв Дністра, Західного Бугу та Стиру (рис. 1) [Lehr-Spławiński, 1959, s. 201; Kuczyński, 1962, s. 243; Persowski, 1962, s. 91; Kotlarczyk, 1969–1970, s. 268; Łowmiański, 1970, s. 491–493; Labuda, 1988, s. 176–191, ryc. 4; Kurtyka, 1996, s. 184; Wołoszyn, Janeczek, Dobrowolski et al., 2015, p. 180]. Щоправда, такі спроби масштабного розселення цього етносу не зовсім корелюються з повідомленням “Географа Баварського” (початок 870-х років) про 98 “civitates”, якими володіли лендзяни (приміром, бужани посідали 231 “civitates” [Описание городов и областей…, 1993, с. 14]). Окрім того, згідно логіки викладу “Географа Баварського” лендзян можна локалізувати у Люблінсько-Сандомирській землі [Łowmiański, 1953,

s. 97–116; Войтович, 2004, с. 116–117; 2013, с. 71–72], що не повною мірою співвідноситься з інформацією Костянтина Багрянородного, згідно відповідно до якої "Λενζανήνοι", межуючи з фемою печенігів Явдіертим та будучи пактіотами Русі, "…моноксили [...], відправляють у сусідні водойми. Оскільки вони (водойми) усі впадають до ріки Данапр, то і вони (кривитеїни, лензанени та інші Славінії. – *В. Л.*) дістаються цієї ж ріки і відправляються до Кіови [...] і (моноксили. – *В. Л.*) продають русам..." [Константин Багрянородный, 1991, с. 44–47, 156–157].

Не вдаючись до критичного розгляду концепції про "лендзянський суперетнос" [детальніше див.: Назаренко, 2001, с. 401–404], наведемо лише характерну тезу К. Фокта, який вказав, що допоки прийнято існування хорватів у Прикарпатті, джерельні дані про лендзян видаватимуться доволі суперечливими, адже останні в цьому випадку не могли межувати ані з племенами басейну Дністра, ані з фемою печенігів Явдіертим; до того ж, значні природні бар'єри відділяли б їх навіть від Побужжя [Fokt, 2004, s. 450]. Справді, відкинувши як неаргументовані спроби "переселення" карпатських хорватів на інші терени (приміром, концепцію К. Фокта [Fokt, 2003, s. 137–155]) чи фантастичні гіпотези польських учених, які трактують етнонім "бужани" як територіальне окреслення лендзян Побужжя, а появу волинян на цих теренах пов'язують з руською експансією та "рутенізацією" місцевого прапольського населення [Kuczyński, 1962, s. 239–240; Wasilewski, 1976, s. 193; Golub, Gurba, 1996, s. 24; Fokt, 2004, s. 444–455; Florek, 2009, s. 25, 27], маємо поважні підстави відмовитися від зазначеного вище розміщення лендзян. Тим паче, як зауважив А. Горський, етимологічна тотожність етноніма "лендзяни" з руським "ляхъ" (аналогічне найменування поляків ("Lengyel") угорською мовою найімовірніше запозичене саме з руської) не обов'язково має вести до того, щоб однозначно розміщувати лендзян, хоча б і частково, на території майбутньої Польської держави [Горский, 1997, с. 276].

Попри неоднозначність писемних джерел, такі гіперболізації меж "лендзянського суперетносу" стали аксіоматичними і в археологічному середовищі наших сусідів [Parczewski, 1991, s. 37–43; 1996, s. 75–77; 2003, s. 151–165; Buko, 2005, s. 85–86, 138–141; Rozwałka, 2008, s. 61–64 та ін.]. Прикметно, що польські археологи не окреслюють жодних етнокультурних рис, притаманних лендзянам як прапольському населенню [Ляска, 2010, с. 509–510]. Водночас, маємо всі підстави стверджувати про східнослов'янську домінанту на Побужжі [Ісаєвич, 1971, с. 77–78; 2003, с. 80–81], яка підкреслюється

характерними особливостями матеріальної культури автохтонного населення [Кучинко, 1972, с. 87–89; 2009, с. 343–355], зокрема житлобудівництва[3].

На цікаві роздуми стосовно етнокультурної мапи Верхнього Побужжя наприкінці IX ст. наштовхує ще один уривок з "Географа Баварського": "Zerivani. quod tantum est regnum ut ex eo cuncte gentes sclavorum exorte sint et originem sicut affirmant ducant" ("Серівани – це королівство настільки [велике], що з нього походять всі слов'янські народи, і ведуть, за їх словами, свій початок") [Описание городов и областей…, 1993, с. 13–14]. В історіографії

---

[3] Для додаткового обґрунтування цього твердження, звернемося до етновизначальних рис слов'янського житла, зокрема до опалювальних споруд у V–X ст. Основний тип житла для празько-корчацької культури V–VII ст., первісним ядром розселенням носіїв якої була територія від Пруту і Середнього Дністра до Західного Бугу і Вісли, становила напівземлянка підквадратної в плані форми з піччю-кам'янкою, інколи зафіксовано глиняні печі, зокрема на поселеннях поблизу Ріпнева у верхів'ях Західного Бугу [Kobyliński, 1997, p. 100; Баран, 1998, с. 34–37]. Натомість, для слов'янських старожитностей типу Дзєдзіце VI–VII ст. у Центральній та Північній Польщі притаманне домінування наземних жител видовженої овальної форми з опалювальною спорудою у вигляді вогнища, деколи з кам'яною обкладкою [Баран, 1998, с. 74, 76]. На території між Віслою та Західним Бугом досліджено декілька жител V–VII ст. з печами спорудженими або з каменю (Підберізці, Підбірці [Козак, 2002, с. 61–64], Львів [Петегирич, 2007, с. 101, рис. 2], Ромош [Крушельницкая, Долынская, 1972, с. 367], Люблін-Чвартек [Hoczyk-Siwkowa, 1999, ryc. 6, *3*], Зубовичі (?) [Kuśnierz, Urbański, 1998, s. 152, ryc. 4]), або з глини (Ріпнів I–III [Баран, 1972, с. 207–226; Погоральський, 2009, с. 67–68], Люблін-Чвартек, Люблін–Кіркут-Ґродзіско [Hoczyk-Siwkowa, 1978, s. 189–223], Стрижів [Zakościelna, Gurba, 1993, s. 7–24]). Як бачимо, маємо всі підстави погодитися з Т. Миляном, який вказав на єдність традицій житлобудування V–VII ст. у межиріччі верхів'їв Дністра, Західного Бугу та Вісли [Милян, 2008, с. 7]. Такі тенденції у споруджені жител отримали своє продовження і в VIII–X ст. Зокрема, А. Новаковський стверджує, що етнорозмежувальною рисою у Верхньому Побужжі є опалювальні споруди, а саме кам'яні та глиняні печі, характерні для східнослов'янських етносів, та вогнища, що домінують у прапольському середовищі [Nowakowski, 1972, s. 94–95, 100–103]. Схожі думки висловлюють З. і У. Кобиліньські [Kobylińscy, 2003, s. 300], а також М. Піотровський, який зазначив, що використання фрагментів кераміки чи каміння при спорудженні печей означає перевагу на цих поселеннях східнослов'янського етнічного елементу [Piotrowski, 2005, s. 105]. Характерних ознак опалювальних пристроїв бужан ми торкнулися вище, поміж тим у межиріччі Вісли та Західного Бугу також досліджено значну кількість жител VIII – початку XI ст. з печами, спорудженими з каменю (Гребенне [Kokowski, 2006, s. 29, foto 1–4], Стрижів (об'єкти 7, 9) [Musianowicz, 1975, s. 90–92], Тептюхів [Hoczyk-Siwkowa, 1999, s. 116], Сонсядка [Wartołowska, 1958, s. 66], Щебрешин [Siwkowa, 1979, s. 11–13], Ґуців (?) [Urbański, 1998, s. 148]) та глини (Волайовичі [Uzarowiczowa, 1964, s. 398–416], Сонсядка [Piotrowski, 2005, s. 105], Стрижів (об'єкти 1–3, 5, 8–10) [Musianowicz, 1975, s. 86–90, 92–93], Городок Надбужний [Buko, 1990, s. 178–179, ryc. 85]).

дедалі більшої ваги набуває ідентифікація етносу "Zeriuani" з населенням літописних "Червенських градів" – черв'янами [Marquart, 1903, s. 148; Widajewicz, 1948, s. 43; Lehr-Spławiński, 1961, s. 265; Крип'якевич, 1984, с. 59; Горский, 1997, с. 276–277; Войтович, 2001, с. 818–822; Алексеев, 2008, с. 64–65, 147; Ляска, 2014, с. 11–20]. Передусім, на правдоподібність "волинської" локалізації вказує те, що схожий сюжет походження слов'янських народів зафіксовано у праці арабського історика ал-Масуді[4]. Згідно слушної думки М. Жиха, змістова паралель між повідомленнями ал-Масуді та "Баварського географа" є очевидною, адже в обох авторів присутня інформація про існування у слов'ян певного етнополітичного об'єднання, від якого ведуть своє походження інші слов'янські народи [Жих, 2011, с. 64]. Характерно, що писемна генеалогічна легенда про походження слов'ян із Волині тісно корелюється з археологічними джерелами, адже останні дають підстави говорити про прабатьківщину слов'ян перед міграційними процесами у верхів'ях Дністра та Західного Бугу, де зафіксовано поселення IV–V ст. н. е. (Ріпнів I, II, III, Черепин, Неслухів, Рудники, Березець, Стрілки II), на яких зафіксовано перехід від черняхівської до празько-корчацької культури [детальніше див.: Милян, 2002, с. 115–124; 2006, с. 27–38; Цигилик, 1997, С. 104–110; 2008, с. 167–168; Цигилик, Касюхнич, 2007, с. 231–249]. Отож, археологія доволі виразно вказує на причину появи серед волинської групи племен традиції, зафіксованої у писемних джерелах, про місцеве "народження" слов'янських етносів.

Окрім цього, таку локалізацію серіван підкріплює і текст "Географа Баварського" з тією заувагою, що перелік племен у другій групі джерела (пункти 14–58) укладався не випадково, а відповідно до торговельних комунікацій. Без жодних застережень варто погодитися з думкою Л. Войтовича, що інформація про етноніми у пунктах 33–38 ("Lendizi" (лендзяни Люблінсько-Сандомирської землі) – "Thafnezi"[5] – "Zeriuani" – "Prissani"[6] – "Uelunzani" (волиняни)[7] – "Bruzi"

---

[4] Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді у своєму творі "Золоті копальні та розсипи самоцвітів" (947 р.) писав: "…з тих племен одне мало раніше в давнину владу (над ними), його царя звали Маджак, а саме плем'я називалось Валінана. Цьому племені в давнину підкорялися всі інші слов'янські племена, бо (верховна) влада була у нього і всі царі йому підкорялись…" [Гаркави, 1870, с. 135–136]. Далі арабський історик окреслив процес занепаду "Валінани": "…ми вже вище розказали про царя, якому підкорялися, в попередні часи, інші царі їх, тобто Маджак, цар Валінани, котре плем'я є одним з корінних племен слов'янських, воно шановане поміж їхніми племенами і мало перевагу над ними. Пізніше ж, пішли міжусобиці між їхніми племенами, порядок їх було порушено, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя…" [Гаркави, 1870, с. 137–138].

[5] Численні спроби пов'язати "Thafnezi" з дравськими [Tymieniecki, 1951, s. 7–8] та полабськими слов'янами [Horák, Trávníček, 1956, s. 38], ятвягами [Конча, 2012, с. 24] або ж окреслити їх територію Нижнім Подунав'ям [Zakrzewski, 1917, s. 52] чи землями над

(пруси у межиріччі нижньої течії Вісли та Німану)[8]) могла походити зі середовища св. Мефодія, адже послідовність названих племен досить чітко співвідноситься з розгалуженням "бурштинового шляху", яке йшло від границь Великоморавської держави до берегів Балтики [Войтович, 2009а, с. 20]. З огляду на таку локалізацію, важливим постає ще один етнонім з "Географа Баварського", а саме "Zuireani", на землях яких розміщувалося 325 "civitates" [Описание городов и областей…, 1993, с. 13–14]. Відразу впадає у вічі, що "Zuireani" згадані безпосередньо перед бужанами ("Busani"), що робить

Добною, притокою Вайсе-Ельстер [Nalepa, 1961, p. 64–85], зародили в дослідників серйозні сумніви щодо можливості чіткої ідентифікації цього етноніма [Leśny, 1977, s. 71; Горский, 1997, с. 276]. Водночас, останні дослідження Л. Войтовича [Войтович, 2008, с. 56–57; 2009, с. 8; 2009а, с. 21] вказали на актуальність здавалося б уже застарілого припущення П. Й. Шафарика [Šafařík, 1837, s. 556, 942] та Л. Нідерле [Niederle, 1924, s. 150] про локалізацію "Thafnezi" на берегах Танви, правої притоки Сяну. Схожої позиції дотримувався і Є. Кухарський, щоправда, доволі загально окреслюючи територію цього племені між Карпатами та лендзянами [Kucharski, 1925, s. 8].

[6] Намагання ототожнення етноніма "Prissani" з пужичанами у Помор'ї [Widajewicz, 1948, s. 43; Łowmiański, 1951–1952, s. 15; Lehr-Spławiński, 1961, s. 265; Buko, 2005, s. 82 та ін.], плем'ям "Brizani", сусіднім до стодоран-гаволян [Описание городов и областей…, 1993, с. 36] чи навіть з прусами [Rudnicki, 1958, s. 194], хибують на значний географічний "стрибок" та відрив від тексту джерела [Горский, 1997, с. 277]. На наш погляд, проблему локалізації цього етносу вирішує припущення Л. Войтовича, згідно з яким етноніми "Prissani" і "Zlasane", згадані в Празькому привілеї [Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag, 1923, p. 138], є окресленнями одного і того ж хорватського племені у Посянні, осередком якого був Перемишль [Войтович, 2010, с. 33; 2013, с. 80 та ін.].

[7] Деякі, здебільшого, польські дослідники локалізують "велунчан" у Помор'ї та пов'язують їх зі вже згадуваним нами градом Воліном [Zakrzewski, 1917, s. 56; Kucharski, 1925, s. 8; Widajewicz, 1948, s. 53; Horák, Trávníček, 1956, s. 41; Łowmiański, 1958, s. 15–16; Lehr-Spławiński, 1961, s. 265; Wędzki, 1977, s. 248; Описание городов и областей…, 1993, с. 36]. Такі гіпотези, видаються нам спробою видати бажане за дійсне, адже літописні та арабські відомості, зрештою як і топонімічний ландшафт, дають підстави ідентифікувати "велунчан" як волинян й локалізувати їх на території Волині [Горский, 1997, с. 277–278; Плахонін, 2000, с. 128–130; Войтович, 2008, с. 58; 2009а, с. 22 та ін.].

[8] Хоча, в цьому випадку, можливо, йдеться про споріднених з прусами ятвягів [Войтович, 2009а, с. 22] – поліетнічний (на основі германо-, балто- та слов'яномовного компонентів) військово-торговельний субстрат у Верхньому Поніманні та Північному Поліссі, який до середини XI ст. займався, на кшталт варязьких дружин, війною, промислами та забезпеченням річкової торгівлі по Німану. Після руської експансії на ці терени наприкінці X – у середині XI ст. етнонім "ятвяги" почав вживатися на окреслення балтомовного язичницького населення Північно-Східної Польщі, Побужжя та Верхнього Понімання [детальніше див.: Кибинь, 2008, с. 117–132].

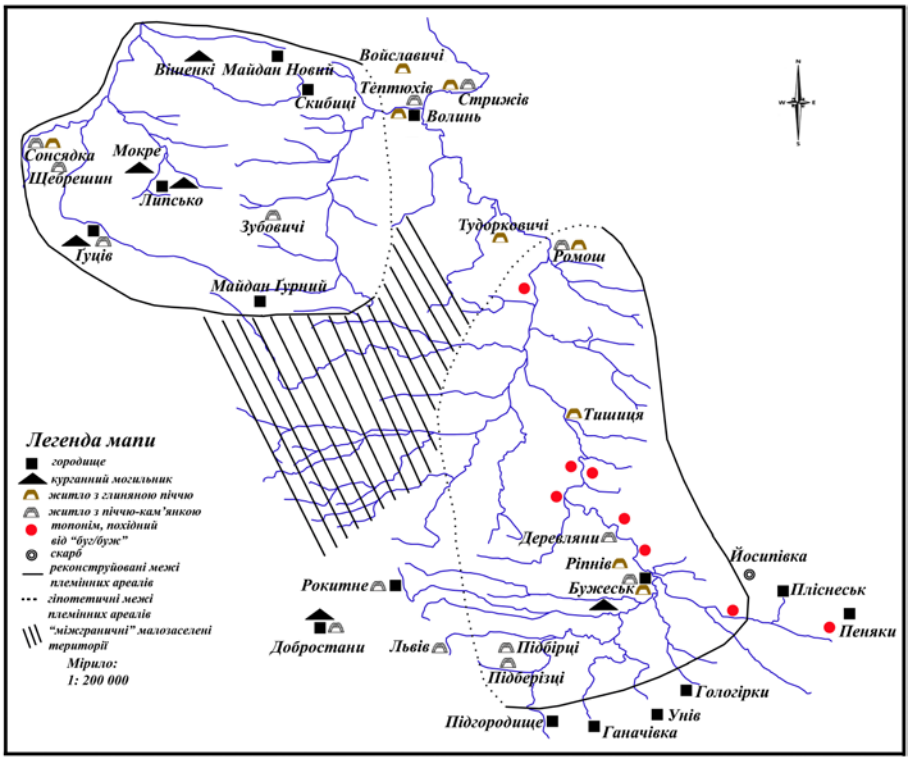

Рис. 2. Черв'яни та бужани у світлі писемних та археологічних джерел.

вірогідною версію, за якою "Zuireani" є дублетом "Zeriuani" [Kiersnowski, 1951–1952, s. 85; Херрман, 1988, с. 166; Войтович, 2008, с. 57 та ін.].

Відштовхуючись від локалізації цих племен, припускаємо, що "Zeriuani" межували на заході з лендзянами, на півдні та південному сході – з танянами та засянами, а на сході та північному сході – з бужанами та волинянами. У географічному відношенні ареал розселення серіван можна окреслити територією на захід від верхньої течії Західного Бугу, де, починаючи зі середини XI ст., у рамках організації княжих волостей формується Червенська земля (рис. 2). Додатковим підтвердженням нашій гіпотезі слугує лінгвістика, яка засвідчує тривкий зв'язок назви "Zeriuani" з топоосновою *čьrv- (присутньою і в назві Червена на Гучві), що дає підстави реконструювати цей етнонім як *Čьrv-jane [Описание городов и областей…, 1993, с. 34–35]. Реліктом племінної назви черв'ян може бути й топонім Черляни у Городоцькому районі Львівської області (ймовірно, походить від слова "чьрльнъ") [Крип'якевич, 1984, с. 61].

Спираючись на легендарний опис "Zeriuani", а також беручи до уваги відсутність вказівки на кількість "civitates", А. Горський припустив, що

наприкінці IX ст., тобто на час укладання "Географа Баварського", черв'яни вже були анахронізмом на етнокультурній мапі Волині [Горский, 1997, с. 277]. Однак, враховуючи те, що черв'яни в тексті джерела згадані двічі, при чому з територією "Zuireani" пов'язані 325 "civitates", не можемо погодитися з цією тезою російського дослідника. Тим паче, використання генеалогічної легенди про прабатьківщину слов'ян як волинянами, так і черв'янами, вочевидь, засвідчувало посилення їх позицій в етнополітичному розвитку волинської групи племен на тому чи іншому часовому проміжку. Становище гегемона на Волині у IX–X ст., ймовірно, посідали черв'яни [Войтович, 1998, с. 289], домінуюча роль яких у IX ст. відображена у "Географа Баварського", а поява на сторінках літопису формул "Червенъ. и ины городы" та "грады Червѣньскыæ" вказує на продовження традицій цієї етнопотестарної спільноти і наприкінці X – в першій третині XI ст.

Отож, повертаючись до літописної статті під 979/981 р., формулу "Иде Володимиръ. к Лѧхомъ" варто інтерпретувати у двох варіантах[9], протилежних один одному. Припустивши, що похід на ляхів і виправа на "Пєремышль. Червенъ. и ины городы" (або ж відповідно до нашої гіпотези, викладеної нижче, – на хорватів та черв'ян) є двома різними акціями, штучно об'єднаними в одну літописну статтю, можна прислухатися до вже згадуваної гіпотези О. Назаренка про військовий конфлікт Русі та Німеччини супроти Польщі [Назаренко, 2001, с. 408–409]. Однак у цьому випадку не зовсім зрозуміло як Володимир Святославич міг воювати проти Мєшка I в умовах, коли Малопольща належала Чеському князівству. Хіба що ця зовнішньополітична акція передбачала ще й союз з чеським князем Болеславом II Побожним [Шинаков, 2002, с. 252].

Натомість, згідно з іншим варіантом розв'язання цієї проблеми, маємо погодитися з тим, що згадка про "ляхів" є пізнішою інтерполяцію літописця, зробленою під враженням русько-польських конфліктів за "Червенські гради"

---

[9] Оригінальну гіпотезу свого часу висунув С. М. Кучинський, який вважав, що в протографі досліджуваної літописної статті був присутнім лише фрагмент "Иде Володимиръ. к Лѧхомъ", що описував не русько-польську війну, а мирну зустріч київського князя з Мєшком I. Натомість, наступні слова літописця мали б стосуватися гіпотетичного походу Володимира Святославича на Польщу у 1012 р. [Kuczyński, 1962, s. 233–252; 1965, s. 18–133]. Проте аргументація, якою послуговувався дослідник, зокрема підміна Перемишля Перемилем на Стирі, сумнівні етимологічні паралелі та теза про "лендзянський суперетнос", виразно вказує на недоліки його інтерпретацій. Нещодавно І. Мицько висунув цікаве припущення про помилкове розуміння редактором літопису наявного в первісному варіанті чеського терміна "лех" (можновладець вельможа, навіть "dux", "rex"), появу якого спричинив гіпотетичний шлюб Володимира Святославича на вдові Славніка, чеського племінного князя [Мицько, 2011, с. 67–68]. Проте цю версію ми не долучаємо до кола вірогідних, позаяк смерть Славніка датована 981 р., а похід київського князя – двома роками раніше.

[Грушевський, 1904, с. 436; Королюк, 1964, с. 86–87, 89; Kowalczyk, 2000, s. 63–64]. Саме цю версію ми вважаємо вірогіднішою з тією заувагою, що основною метою походу Володимира Святославича у 979/981 р. було завоювання потестарних структур черв'ян та хорватів у витоках Західного Бугу та Посянні. Навряд чи в цьому часі можна стверджувати про повномасштабну русько-чеську війну, радше йшлося про перерозподіл сфер впливу в окресленому регіоні. Ця успішна для київського князя зовнішньополітична акція увінчалася династичним шлюбом Володимира з двома "чехинями" Малфрідою та Аділь, остання з яких могла бути дочкою місцевого перемишльського князя моравського або чеського походження [Войтович, 2006, с. 245].

Аналогічна ситуація й з іншою частиною досліджуваного літописного повідомлення, а саме йдеться про формулу "ижє суть и до сєго дн҃є подъ. Руськсью", яка, безперечно, є не свідченням очевидця, а пізнішим коментарем літописця стосовно подій 981 р. В. Королюк вказує, що цей запис міг з'явитися унаслідок русько-польських конфліктів 1018, 1031 рр., після яких територія між Західним Бугом та Вепром остаточно відійшла до Києва [Королюк, 1964, с. 86]. Властиво тому, таку писарську вставку варто пов'язувати з редакцією літопису або Никоном у 1080-х роках, або вже Нестором на початку XII ст. [Kowalczyk, 2000, s. 60; Kutyłowska, 2002, с. 29].

Червен у X ст.: проблема реальності існування. Чільним аргументом для прихильників існування Червена у X ст. слугує інший фрагмент літописної статті 979/981 р.: "Пєремышль. Червенъ. и ины городы", відповідність якого протографу також викликає у нас чимало сумнівів. Зокрема, ця частина повідомлення з акцентуацією на конкретних градах різко дисонує з подіями, згаданими літописцем у цьому році, коли Володимир Святославич "семъ же лѣтѣ и Вѧтичи побѣди. и възложи на нѧ дань. ѿ плуга æк жє ѡц҃ь єго ималъ" [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 69]. У цьому контексті варто погодитись з думкою В. Королюка про те, що опис походу на в'ятичів за своїм змістовим наповненням виглядає більш архаїчним, аніж розлога характеристика боротьби навколо Червена та Перемишля [Королюк, 1964, с. 87]. Прикметно, що він текстологічно корелюється і з наступними літописними сюжетами про "збирання земель" Володимиром: 982 р. – "Заратишаѕ Вѧтичи. и иде на нѧ Володїмєръ. и побѣди æ въторое", 983 р. – "Иде Володїмиръ на Ѣтвѧгы. и взѧ землю ихъ", 984 р. – "Иде Володимиръ на Радимици", 992 р. – "Иде Володимиръ на Ховраты" [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 69, 71, 106]. Як бачимо, у жодному з цих уривків не йдеться про осередки завойованих племен, навіть більше, місце Перемишля, згаданого у 981 р., займають хорвати. Проте така заміна назви стольного "граду" на племінне найменування є алогічною і немає жодних аналогій [Королюк, 1964, с. 87]. Окрім того, перелік конкретних міст є абсолютною чужою тенденцією для тогочасного наративу, адже наступна, після

981 р., поява міст при описі військових конфліктів на сторінках літопису датована 1017 р. (Берестя) та 1030 р. (Белз[10]), проте і в цьому випадку не можемо відкидати можливої інтерполяції внаслідок пізнішої редакції [Kowalczyk, 2000, s. 59–60]. Властиво тому, дещо модифікуючи концепцію В. Королюка [Королюк, 1964, с. 90–92], можемо припустити, що в протографі цієї літописної статті фігурували не Перемишль та Червен, а хорвати та черв'яни. Останні в цей час були *pars pro toto* союзу волинських потестарних структур, тому у нашій реконструкції цього літописного тексту відсутні інші племена регіону (бужани, волиняни та ін.), які також були об'єктом військової експансії Володимира Святославича.

Зважаючи на те, що існування Червена в X ст. у світлі лише писемних джерел є сумнівним, останнє слово у дискусіях навколо хронології цього міста мало б бути за археологією. Така нагода випала у 1952 р., коли у рамках проекту з дослідження початків Польської держави на території городища організовано розкопки, які продовжили справу археологічного вивчення літописного Червена, що започаткував 1940 р. українськиий учений Л. Чикаленко [Гр(иневич), 1940, с. 16–17; Чикаленко, 1998, с. 623–635]. Щоправда, основна увага експедиції польських науковців під загальним керівництвом К. Яжджевського була прикута до літописного Волиня (поблизу Ґрудека Надбужного), натомість дослідження Червена обмежилися незначними за обсягом розкопками під керівництвом А. Надольського [Florek, 2012, s. 118–119]. Варто відзначити і несприятливий емоційний фон праці археологів у цьому часі, недарма А. Абрамович відзначає, що "серед археологів тоді відчувалося занепокоєння, чи не є ці дослідження

[10] Відносна близькість Белза до Червена сприяла тому, що в історичному середовищі з'явилася думка про виникнення міста перед походом Володимира Святославича у 979/981 р. та його присутність серед "иных городов" [Коструба, 1989, с. 151; Świeżawski, 1990, s. 21]. Проте археологічні дослідження не дають однозначної ствердної відповіді на існування Белза в часі перед 979/981 р. Згідно з думкою В. Петегирича, найдавніше ядро заселення Белза варто локалізувати в ур. Замочок, яке в пізнішому часі стало дитинцем княжого міста. На зламі X–XI ст. тут виникло поселення, яке лише ***гіпотетично*** було укріпленим, позаяк слідів оборонних конструкцій цього часу виявити не вдалося. Властиво тому В. Петегирич доволі обережно вказує на те, що "після взяття Белза Ярославом Мудрим у 1030 році, його первісні укріплення, які до того часу вже стали непридатними, замінили". Первісні ж укріплення, на думку В. Петегирича, репрезентував частокіл, залишки якого виявив Я. Пастернак 1935 р. у південно-західному куті дитинця [Петегирич, 2004, с. 21–22]. Прикметно, що Я. Пастернак не інтерпретує віднайдені ним конструкції як частокіл, як зрештою і датує їх у доволі широкому діапазоні – XI ст. [Пастернак, 1986, с. 158]. Натомість добре досліджені у північно-західному куті дитинця внутрішньовалові конструкції споруджені у першій половині XI ст. [Петегирич, Піцишин, 1991, с. 77; Петегирич, 2001, с. 200], а точніше у її другій чверті [Петегирич, 2004, с. 22].

якимось вступом до корегування кордону на сході" [Abramowicz, 1991, s. 159]. Все ж авторитет цих археологічних робіт справив надзвичайно потужний вплив на середовище істориків, які, як іронічно зауважила Є. Ковальчик, не усвідомлювали, що дослідження Червена – це лише невеликий розкоп (5×10 м), до того ж не докопаний до материка, з почасти сумнівно продатованими артефактами [Kowalczyk, 2000, s. 60–61]. Утім, теза про спорудження Червена в середині X ст., яка домінувала в археологічних публікаціях 1950-х років, викликала цілковиту довіру істориків.

Дослідження 1970-х років, які на території городища провели люблінські археологи [детальніше див.: Kuśnierz, 2003, s. 13–16; Florek, 2012, s. 119–121], ще більше заплутали ситуацію. Знову ж таки, попри чітке окреслення періоду найбільшого розквіту Червена на XI–XIII ст. (до прикладу, зроблений у 1977 р. перетин валу у східній частині городища вказав на дві фази функціонування укріплень протягом XI–XIII ст. [Gurba, Urbański, 1998, s. 159]), автори без опертя на надійні хронологічні індикатори надалі стверджували про його спорудження в X ст. [бібліографію див.: Kowalczyk, 2000, s. 61]. Тим паче, результати цих розкопок так і не були повністю опубліковані, в тім числі у зв'язку зі знищенням у 1978 р. більшості польової документації та депаспортизації знахідок унаслідок неналежних умов зберігання [Florek, 2012, s. 119]. Зважаючи на такі обставини, можна зрозуміти розпачливу рефлексію Т. Дунін-Вонсовіч, яка у 2000 р. говорила про "безповоротно втрачену частину результатів досліджень Червенських градів, які могли б стати "золотим яблуком" для польських археологів" [цит. за: Wołoszyn, 2012, s. 82].

Усталений погляд на час спорудження літописного Червена порушили дослідження А. Урбаньського у 1997 р., основною метою яких була верифікація хронології пам'ятки шляхом проведення дендрохронологічного аналізу [Gurba, Urbański, 1998, s. 159–165]. Взірці деревини було взято у східній та західній частинах городища з внутрішньої, так званої руштової, конструкції валу, пов'язаної з I фазою функціонування укріплень (рис. 3). На жаль, погана збереженість дерева, зокрема відсутність заболоні (периферійної частини деревини), дала змогу встановити лише найраніші можливі дати його зрубування, які припадають на час після 1007 р., після 1027 р. (?), після 1030 р. та після 1050 р. (?) [Gurba, Urbański, 1998, s. 159, tab. 1]. Професор Краківської гірничо-металургійної академії М. Кронпєц, автор цього дендрохронологічного аналізу, припускає, що досліджувана дерев'яна конструкція споруджена в другій чверті XI ст., можливо після 1050 р. [Krąpiec, 1998, s. 166; Poleski, Krąpiec, 2000, p. 24]. Заради справедливості відзначимо, що апологетизувати цю хронологію не варто через певні сумніви у методиці відбору взірців для аналізу, зокрема, чіткого стратиграфічного окреслення фрагментів, які походять із найдавніших конструкцій [Kowalczyk, 2000, s. 61; Poleski, Krąpiec, 2000, p. 24–25; Urbański,

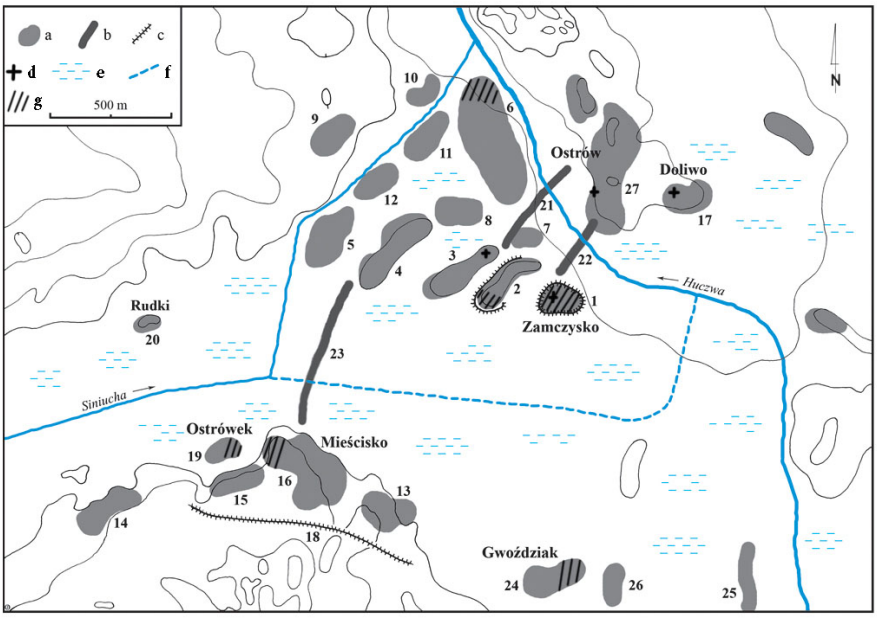

Рис. 3. Комплекс пам'яток у Чермні: a – поселення, b – греблі і дерев'яні помости, c – вали, d – інгумаційні могильники, e – болотиста місцевість; f – русло Синюхи до меліорації 1960-х років, g – гіпотетичні сліди заселення, датовані X ст.; A–D — проби для дендрохронологічного аналізу (за: Florek, 2012).

2000, s. 242; Sikora, Wołoszyn, 2011, p. 242–243; Wołoszyn, Janeczek, Dobrowolski et al., 2015, p. 184]. Натомість, відбір взірців деревини з нижньої частини валу в північно-західній частині дитинця Червена подібних застережень не викликає. У п'яти взірцях дерева, відібраних з однієї внутрішньовалової конструкції, найраніші дати зрубування були визначені на час після 983 р., 985 р., 989 р. та 1001 р.[11] Отож, вірогідно, що ***будівництво валу дитинця Червена розпочалося після 1001 р.*** Таке абсолютне датування тісно корелюється з результатами археологічних досліджень, позаяк сучасні польські вчені визнають, що частка матеріалів IX–X ст. серед загальної кількості знахідок з Червена є порівняно мізерною [Florek, 2008, s. 41; Wołoszyn, 2013, s. 112] (рис. 3). Характерним є і те, що артефакти цього часу, принаймні на території городища, не є зафіксованими *in situ*, а віднайдені в культурному шарі [Florek, 2008, s. 41], що відповідно

[11] Дослідження 2014–2015 рр. під керівництвом М. Волошина і Т. Дзєньковського. Результати дендрохронологічного аналізу деревини представив М. Кронпєц у доповіді "Czermno, stan. 1. Badania w latach 2014–2015. Datowanie przyrodnicze", виголошеній на семінарі "Grody Czerwieńskie – złote jabłko polskiej archeologii" (Люблін, 25–27.11.2015 р.).

відносить їх до категорії малодостовірних, а то й недостовірних археологічних джерел [Филипчук, 2008, с. 70–71].

Намагаючись подолати окреслені суперечності, які виникли навколо заснування Червена, М. Фльорек в одній зі своїх статей зазначив, "…дуже ймовірно, що первинне лендзянське городище (на місці Червена XI–XIII ст. – *В. Л.*), якого стосується згадка з 981 р., внаслідок постійних битв було знищене до такого ступеня, що приступаючи після 1031 р. – після повторного прилучення Червена до Русі – до будови князівського городища… було ліквідовано (розібрано) його залишки, що спричинило труднощі в їх ідентифікації для археологів..." [Florek, 2008, s. 42; 2009, s. 31–32]. Безумовно, така теза має право на існування, однак хибує на відсутність доказів, зокрема археологічних. До прикладу, розвиток стольного Галича не призвів до абсолютного зникнення чи руйнування укріплень Крилоського городища [Томенчук, 1999, с. 300–303]. Аналогічну ситуацію спостерігаємо і на інших пам'ятках Прикарпаття та Волині, зокрема у Пліснеську [Филипчук, 2009, с. 3–21] та Буську [Довгань, 2008, с. 136–195], де активна міська забудова княжої доби не завдала археологам серйозних труднощів у виділенні та дослідженні культурно-хронологічних горизонтів слов'янського часу.

Підсумовуючи сказане вище, можемо стверджувати, що літописну згадку про Червен 979/981 р. варто трактувати як пізнішу писарську інтерполяцію, яка на письмі скоригувала історичну реальність кінця X ст. Таку інтерпретацію підтверджують і результати археологічних досліджень, які наразі не дають вагомих підстав для припущень про спорудження укріплень цього "граду" у X ст. Водночас, ми далекі від абсолютизації нашої гіпотези, позаяк її підтвердження або ж спростування залежить лише від майбутніх повновартісних польових досліджень городища літописного Червена.

"Грады Червѣньскыæ" крізь призму археології. Тривкий зв'язок з дефініцією "Червенъ. и ины городы" мають "грады Червѣньскыæ", які на сторінках літопису згадані двічі: у 1018 р. [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 131] та 1031 р. [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 137]. Використання літописної формули "грады Червѣньскыæ" доволі чітко вказує на територіальну чи адміністративну окремішність цього регіону у ранньому середньовіччі, однак, як і в попередньому випадку, ключовою постає проблема автентичності такого літописного окреслення. Мабуть, найчіткіше ці сумніви виразив А. Поппе, зазначивши, що "…термін Червенські гради не має відповідника в географічно-політичній номенклатурі ані східних, ані західних слов'ян" [Poppe, 1964, s. 168]. Появу такого поняття польський історик вбачає у неправильному витлумаченні літописцем початку XII ст. словосполучення "Червенъ. и ины городы" [Poppe, 1958, s. 283; 1964, s. 168]. Таку інтерпретацію не заперечує більшість українських та польських учених, вважаючи також цілком можливою гіпотезу

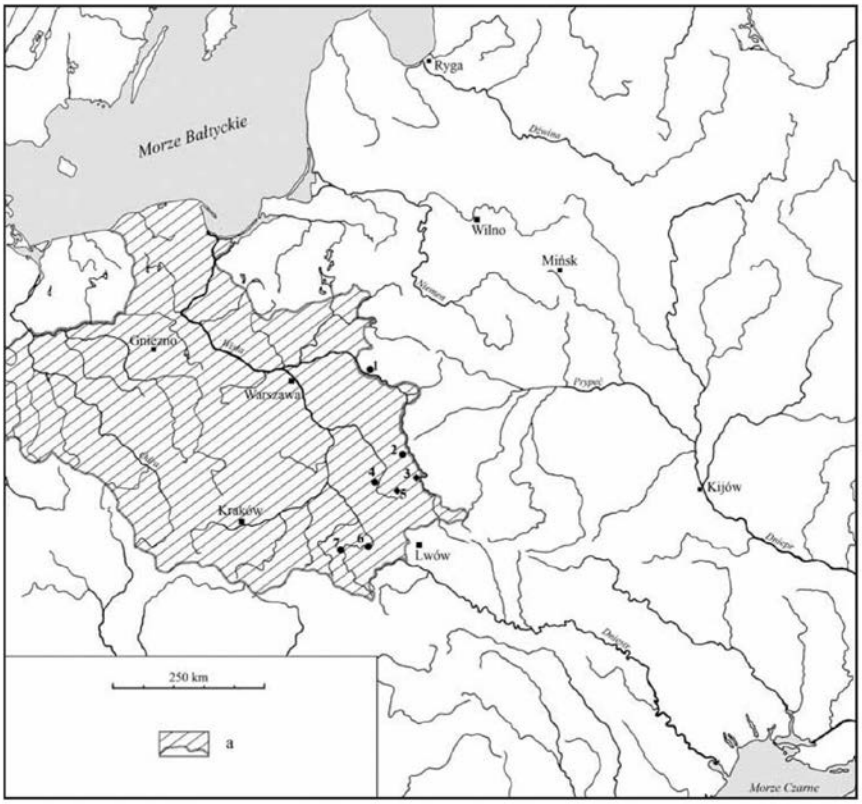

Рис. 4. “Червенські гради” та інші адміністративні осередки ранньосередньовічної Польщі у трактуванні М. Волошина. А – кордони держави П’ястів станом на 1025 р.; 1 – Дорогочин; 2 – Холм; 3 – Ґрудек Надбужний; 4 – Сутейськ; 5 – Червен; 6 – Перемишль; 7 – Трепча (за: Wołoszyn, 2013).

А. Поппе про територіальну тотожність “Червенських градів” та Червенського князівства XII–XIII ст. за винятком його північної межі [Поппе, 1960, с. 60–61; Poppe, 1958, s. 278; Ісаєвич, 1971, с. 73, 81; 2003, с. 78; Котляр, 1985, с. 29; Gurba, 2004, s. 57 etc] (рис. 5).

Властиво тому, в історіографії традиційною стала думка про те, що “Червенські гради” були порівняно невеликим і нетривалим територіальним об’єднанням на західній окраїні Волині [Исаевич, 1972, с. 109], при чому короткий період рубежу X–XI ст. був піком їхнього політичного та економічного розвитку на противагу скромній ролі Червенського уділу в XII–XIII ст. [Котляр, 1985, с. 27, 30; Головко, 2006, с. 102, 108]. Така апологетизація “Червенських градів” призвела до того, що до їхнього числа автоматично включають майже всі відомі городища у межиріччі Західного Бугу та Вепру,

окрім Белза (Червен, Сутейськ, Ґрудек Надбужний, Щебрешин, Юріїв, Посадів, Ґрабовець та ін.) [Ісаєвич, 1971, с. 81; Kuśnierz, 2003, ryc. 1; Gurba, 2004, ryc. 2; Волошин, 2011, с. 52–56; Sikora, Wołoszyn, 2011, p. 235–239; Wołoszyn, Janeczek, Dobrowolski et al., 2015, p. 184–189 та ін.] (рис. 4, 5).

На перший погляд, таке традиційне історіографічне трактування "Червенських градів" видається аксіоматичним, проте, якщо почергово проаналізувати відомості про хронологію цих городищ, його сумнівність виступає більш як рельєфно. Нижньої хронологічної межі функціонування Червена ми торкалися вище, а датування решти городищ регіону лише підтверджує окреслений дисонанс між історичною парадигмою та археологічними джерелами. Так, згідно з думкою З. Вартоловської, перша фаза будівництва городища поблизу с. Сонсядка (літописного Сутейська) припадає на 1031–1039 рр. [Wartołowska, 1958, s. 98, 114], тобто відразу після відвоювання Забужжя князем Ярославом Мудрим. Пограничний характер цього оборонного пункту[12] підтверджує і перша згадка про нього у "Повчанні Володимира Мономаха", за інформацією якого молодий Володимир Всеволодович у квітні 1069 р. ходив "на Сутеиску мира творитъ. с Лѧхы" [ПСРЛ, 1926, т. I, стб. 247; Кучкин, 1971, с. 25–33]. Щоправда, Й. Каляґа на основі опрацювання рухомих та нерухомих пам'яток зі Сонсядки обережно висловлює гіпотезу про "початок функціонування підгороддя і, мабуть, внутрішнього граду (дитинця. – *В. Л.*) у X ст. […]. Вочевидь, це лише гіпотеза, яка мусить бути підтверджена або виключена студіями над хронологією інших, аніж виокремлені пам'ятки, джерел з цього укріпленого комплексу" [Sutiejsk…, 2013, s. 193–194]. Справді, нижня хронологічна межа функціонування укріплень Сутейська мала б визначатися, передусім, датуванням "інсітного" матеріалу з оборонних споруд, а не лише

[12] Державна границя Русі, а згодом Галицько-Волинської держави, пролягала по Вепру [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 732–733, 775] та його притоках, зокрема Порі, на берегах яких було споруджено низку городищ у Щебрешині [Siwkowa, 1979, s. 11; Banasiewicz, 1990, s. 103–105], Сутейську та Тернаві [Dzieńkowski, 2009, ryc. 7], яка згадана у 1262 р. та 1266 р. [Грушевський, 1901, с. 43, 46] як місце перемовин галицько-волинських князів з поляками [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 857–858, 865]. Характерно, що на польській стороні цього відтинку пограниччя зафіксовано низку топонімів (Завада і Броніца коло Сєцєхова, Стружа під Біскупіцами, Стружа поблизу Кщньова, Броновіце під Любліном, Стружа і Слуп'є біля Красніка), етимологія яких виразно свідчить про проходження тут оборонної лінії [Stańczyk, 1996, s. 211]. Окрім того, проходження кордону по Вепру зафіксовано у праці Гервазія Тільберійського "Otia Imperialia", написаній у другому десятилітті XIII ст., де вказано: "…Inter Poloniam et Russiam sunt duo fluvii, quorum nomina sunt, secundum vulgaris illorum linguae interpretationem, Aper et Armilla…" ("…Між Польщею та Руссю протікають дві ріки, назви яких згідно з перекладу з простонароддя, Вепр і Браслет (Західний Буг [Пашуто, Шталь, 1971, с. 87; Исаевич, 1980, с. 80] – *В. Л.*)…") [Гервазий Тильберийский…, 1979, с. 65–66].

Рис. 5. “Червенські гради” у трактуванні Я. Ісаєвича з доповненнями Є. Куснєжа (за: Kuśnierz, 2003).

хронологією тих чи інших артефактів, які походять із культурного шару чи заповнення об’єктів житлово-господарської забудови. Тим паче, З. Вартоловська пов’язувала культурний шар і об’єкти IX–X ст., відкриті на дитинці і посаді Сутейська, з відкритим поселенням, яке існувало перед спорудженням укріплень у 1030-х роках [Wartołowska, 1958, s. 66].

Схожу ситуацію простежено на городищі у Щебрешині, згаданому в 1352 р. як “opido ruthenicali” [AGZ, 1875, t. V, № III, s. 4]. Тут, в ур. Замчисько, з рубежу VII–VIII ст. існувало поселення, на якому виявлено господарську яму і

заглиблене житло з піччю-кам'янкою, датоване X ст. [Siwkowa, 1979, s. 11]. Після XI ст. на цьому місці було зведено городище [Hoczyk-Siwkowa, 1999, s. 94], яке зі західної і північно-західної сторін захищав вал із внутрішніми кам'яними конструкціями та рів [Siwkowa, 1979, s. 11; Banasiewicz, 1990, s. 103–105]. Вочевидь, синхронним до оборонних споруд був інгумаційний могильник, датований у межах XII–XIII ст. [Siwkowa, 1979, s. 13]. Можливо, він розміщувався навколо невеликої одноапсидної церкви XII–XIII ст., кам'яні фундаменти якої відкрито під мурами існуючої церкви XVI ст. [Rozwałka, 1991, s. 42–51].

Як і в Сутейську та Щебрешині городище в Посадові розмірами 58×79 м закладено на місці селища, яке згідно з підйомним матеріалом існувало в X–XI ст. [Gurba, 1956, s. 112]. У результаті незначних за обсягом археологічних досліджень встановлено, що ці оборонні споруди функціонували у XIV–XV ст. [Kutyłowska, 1974, s. 264; Piotrowski, 2015, s. 33–38], й на початках, за гіпотезою М. Піотровського, могли слугувати укріпленою садибою для шляхтича Яна з Посадова (у 1403 р. згадується як "Iohannes de Posadow", а у 1424 р. – "Iohannes Possadowski") [Piotrowski, 2015, s. 21]. Попри те, у літературі й надалі домінує нічим не підкріплене твердження про функціонування Посадівського городища у XII–XIII ст. [Banasiewicz, 1990, s. 84; Florek, 2009, ryc 5; Niedźwiedź J., Niedźwiedź E., Stąsiek-Witkowska, 2011, s. 59–67]. Початки городища в Ґрудку Надбужному, яке традиційно трактують як літописний Волинь [Поппе, 1960, с. 56–60; Wołoszyn, Janeczek, Dobrowolski et al., 2015, p. 182], також непевні. Попри те, що археологія вказує на заселення цих теренів ще з VII ст., спорудження укріплень з внутрішньоваловими зрубними конструкціями відносять до кінця XI ст. [Rauhut, 1956, s. 66; Петегирич, 1990, с. 135–136]. Так чи інакше, найінтенсивніше Ґрудек Надбужний розвивався у XII–XIII ст. [Петегирич, 1990, с. 136], а його значення як тогочасного військового та адміністративного осередка підтверджують численні знахідки зброї та військового спорядження, датовані переважно у межах XI–XIII ст. [Kuśnierz, 2006, s. 82–95].

Натомість, чіткі хронологічні межі функціонування визначено при дослідженні укріплень у Юрієві, локалізованих на мисоподібному виступі (ур. Городисько), що врізається у болотисту заплаву р. Шишли, правої притоки Річиці. Стратиграфічні спостереження та аналіз археологічного матеріалу дають підстави датувати Юріївське городище XII – серединою XIII ст. з тією заувагою, що окремі артефакти походять з XI ст. Зокрема, у південній та східній частинах городища в оборонному насипі зафіксовано залишки спалених дубових городень, кладених "у зруб". У південній частині городища до внутрішнього боку валу прилягало житлово-господарське приміщення, розмірами 3,5×5 м, конструктивно пов'язане з городнею. На його долівці *in situ* віднайдено

фрагменти керамічного посуду та декілька скупчень звугленого зерна, поміщеного у луб'яних кошиках. Серед керамічного посуду зі заповнення цього об'єкту та культурного шару пам'ятки домінували горщики XII–XIII ст. з S-подібним завершення вінець, дещо менше посудин характеризує висока циліндрична шийка, яка закінчується вінцями різного профілювання [Banasiewicz, 1997, s. 291–292, 294–296; 1998, s. 171; 1999, s. 165–166]. Окрім того, дендрохронологічний аналіз взірців деревини з криниці, локалізованої у східній частині городища, вказує, що її споруджено після 1169 р. або після 1180 р., що в загальних рисах корелюється з датуванням керамічного матеріалу з її заповнення, визначеного XII – серединою XIII ст. [Banasiewicz, 1999, s. 165].

Врешті-решт, укріплення літописного Ґрабовця (1266 р.) [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 865; Грушевський, 1901, с. 46], відповідно до стратиграфічного перетину земляного валу та знахідок із культурного шару пам'ятки, споруджено у XII–XIII ст. [Kutyłowski, Gurba, 1969, s. 344; Supryn, 1972, s. 171; Banasiewicz, 1990, s. 82–84], як і, вочевидь, оборонні споруди Грубешова, де у 1254 р. [Грушевський, 1901, с. 38] Данило Романович "помоливсѧ ст҃моу Николѣ" [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 830].

На окреслену суперечність між писемними та археологічними джерелами однією з перших зреагувала Є. Ковальчик, висловивши гіпотезу про появу "Червенських градів" у результаті редакції літопису в кінці XI – на початку XII ст., яка скоригувала історичну реальність X–XI ст. [Kowalczyk, 2000, s. 62]. Цей скепсис отримав своє продовження у працях М. Фльорека, на думку якого літописні "гради" є писарською помилкою або маніпуляцією, адже не можна назвати жодної групи городищ кінця X – першої половини XI ст., які б відповідали цій територіальній одиниці [Florek, 2008, s. 43–44; 2009, s. 33]. Здалось би, наведений польським дослідником факт мав покласти край багатолітньому історіографічному міфу, проте проблема полягає в тому, що висловлена ним аргументація є до певної міри ригористичною, позаяк ґрунтується на довільному трактуванні хронології городищ досліджуваного регіону. Зокрема, М. Фльорек покликається на тексти Я. Полєського [Poleski, 1996, tab. 1] та Є. Куснєжа [Kuśnierz, 2003, tab. 1], у яких час функціонування городищ у Ґуцьові, Скибицях, Липську та інших визначений у межах VIII–XI ст., сумніваючись водночас, що ця хронологія є достовірною [Florek, 2008, s. 43]. Щоправда, торкаючись проблеми Червена зі згадки 981 р., польський дослідник послаблює свій гіперкритицизм і жодні сумніви археології не стали йому на перешкоді стверджувати про реальність існування цього літописного міста як лендзянського осередку вже у X ст. [Florek, 2008, s. 42; 2009, s. 31–32].

Все ж виглядає на те, що така позиція М. Фльорека щодо гіпотетичної відсутності городищ VIII – X/XI ст. у межиріччі верхніх течій Західного Бугу та Вепру має слабке підґрунтя й відверто суперечить археологічним джерелам.

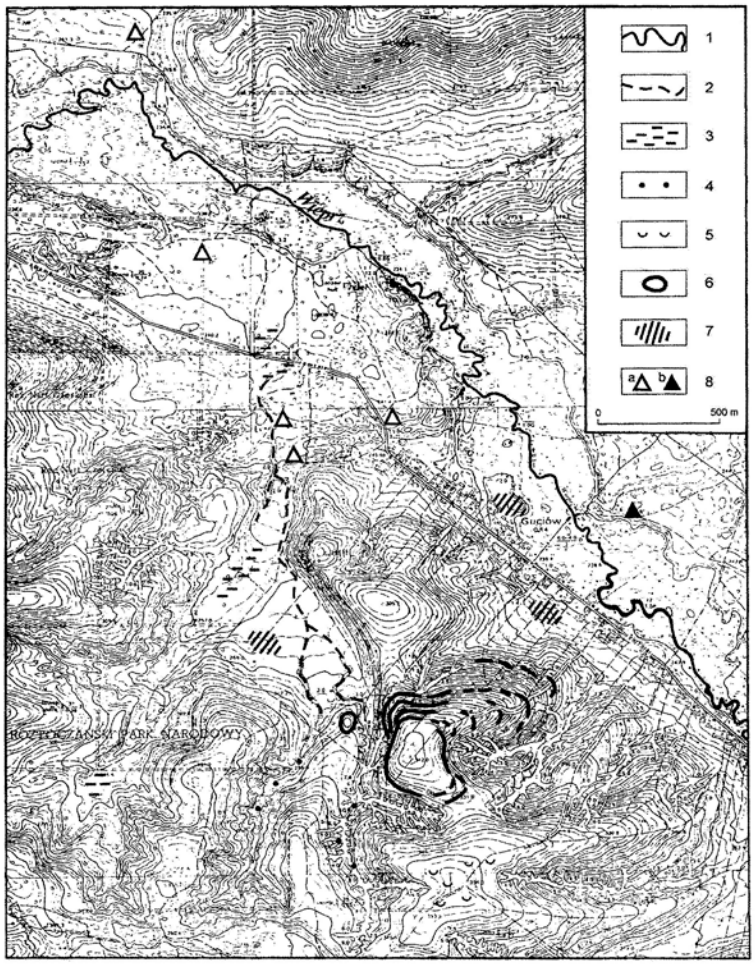

Рис. 6. Комплекс пам'яток поблизу Ґуцьова: 1 – ріка; 2 – русло потоку; 3 – болотиста місцевість; 4–5 – джерела; 6 – вали городища; 7 – поселення; 8 – курганні могильники (за: Maruszczak, 1997).

Зокрема, одне з найбільших городищ у цьому регіоні розташоване поблизу Ґуцьова, на північних відрогах Розточчя. Його укріплення локалізовані на мисоподібному виступі (ур. Монастир), який підноситься на 100 м над долиною Вепру. Центральний майданчик городища, площею 9–10 га[13], по периметру

[13] Зауважимо, що при визначенні площі городища ми спиралися на результати сучасних досліджень Г. Марущака [Maruszczak, 1997, s. 228]. Натомість Х. Цолль-Адамікова подає дещо інші кількісні показники: 5 га для центрального майданчика та 9–10 га для всього городища [Zoll-Adamikowa, 1974, s. 153].

оточений валом, у північній й південній стороні якого помітні сліди від в'їздів. З північно-західного, напільного, боку (від сторони шляху, який проходив по долині р. Вепр) підступи до центральної площадки захищали три лінії валів, висотою 0,3–1,0 м, та глибоких ровів. Окрім того, з північної сторони пам'ятки зафіксовано п'ять земляних насипів, ще одне валоподібне підвищення локалізовано у південній частині городища. Загальна площа території, охопленої укріплення, сягає 20 га [Zoll-Adamikowa, 1974, s. 151–153, ryc. 18; Maruszczak, 1997, s. 228, ryc. 2; 1999a, s. 146, ryc. 1] (рис. 6). Перетин зовнішнього валу північно-західної лінії городища (№ V, згідно з нумерацією Х. Цолль-Адамікової) вказав на дві фази його функціонування, під час першої з яких ширина при основі земляного насипу сягала 3,5–4,0 м. Пізніше, можливо, у другій половині/наприкінці X–XI ст. вал додатково укріплено внутрішніми кам'яними конструкціями у вигляді "скринь", довжиною 1,0–1,3 м та висотою 0,5 м, що збільшило ширину насипу при основі до 6,5 м [Zoll-Adamikowa, 1974, s. 157–160, ryc. 22].

Стосовно хронології городища в Ґуцьові, то Х. Цолль-Адамікова на основі нечисленного керамічного матеріалу датує його X–XI ст. [Zoll-Adamikowa, 1974, s. 160], з чим погодилися Г. Марущак [Maruszczak, 1997, s. 234−235] та Т. Дзєньковський [Dzieńkowski, 2009, s. 39, ryc. 1], віднісши його до категорії племінних укріплень. На такі думки наштовхує і контекст навколишніх пам'яток, зокрема суміжних до укріплення поселень (Ґуців IX–X), на яких виявлено низку об'єктів IX–X ст. житлового та господарського призначення [Zoll-Adamikowa, 1974, s. 161–164; Kuśnierz, Urbański, 2008, c. 305–313], і курганного кремаційного могильника (Ґуців I–VI), датованого у межах VII/VIII–X/XI ст. [Zoll-Adamikowa, 1975, s. 80–91]. Окрім того, значна площа території, яку охоплювали укріплення Ґуцьова, є показником, котрий з-поміж іншого свідчить на користь твердження про спорудження цього городища у племінний час. До прикладу, всі добре датовані городища в польській частині Західних Карпат, котрі займають площу понад 5 га, належать до передп'ястівського періоду (до кінця X ст.) (за винятком феодального осередку в Нашацовіцах, котре існувало на місці колишнього племінного осередку) [Poleski, 2006, s. 198]. Аналогії до планувальної структури городища у Ґуцьові бачимо й на інших укріплених пам'ятках X–XI ст. зі складною системою оборони на Розточчі, зокрема у Рокитному [Шишак, Погоральський, Ляска, 2012, с. 307–330] та Добростанах [Шишак, Ляска, 2013, с. 95–124]. Складні городища округлої форми з концентричними лініями валів (так званого полісного типу) відомі також в українському Прикарпатті (Стільсько [Корчинський, 2008, с. 267–282], Плiснеськ [Филипчук, 2009, с. 5–7], Крилос [Томенчук, 1999, с. 300–301], Солонсько [Филипчук, 1999, с. 75–79], Ганачівка [Корчинський, 1996, с. 160–161], Жидачів (ур. Базиївка) [Корчинський, 2007, с. 266–271]) і в

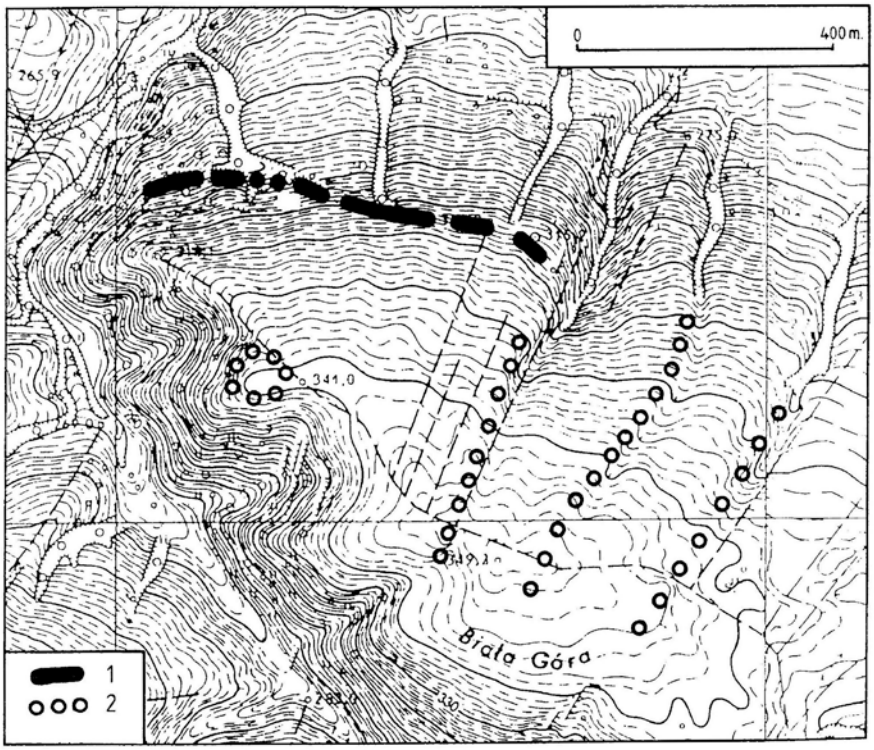

Рис. 7. Городище у Майдані Ґурному: 1– добре збережені вали; 2 – частково збережені вали (за: Maruszczak, 1999).

Малопольщі (Нашацовіце, Завада Лянцкоронська, Ходлік та ін. [Wojenka, 2006, ryc. 4]), де їх відносять до “ходліковського” типу [Dulinicz, 2003, s. 107] або ж типу IIIC за класифікацією Я. Полєського [Poleski, 2006, s. 201].

Схожий варіант планувальної структури має й городище у Майдані Ґурному, розташоване на пагорбі Біла Гора (ур. Медно), неподалік витоків Гучви. Його центральний майданчик, площею 1 га, по всьому периметру оточений валом, зі східної боку її додатково укріплював ще один земляний. Окрім того, з північного та південно-східного боків городище захищала система валів та ровів. Північний вал, протяжністю 700 м, був найбільш потужним, його максимальна ширина при основі складала 2,4 м, а висота зовнішніх ескарпів – 3–5 м. З південно-східної сторони локалізовано три вали, висотою 0,5–1,2 м, та рови. Загальна площа, охоплена укріпленнями, становить 40–50 га [Maruszczak, 1999, s. 159–161] (рис. 7). У 1970–1971 рр. на городищі археологічні дослідження проводив А. Хуніч, який віднайшов тут матеріали IX–XII ст. [Hunicz, 1971, s. 185; 1972, s. 293]. Той факт, що городище у Майдані Ґурному було закладене у племінний час засвідчує і хронологія його селищ-супутників.

На північному схилі Білої Гори зафіксовано селище IX–XI ст. площею у кілька гектарів, ще одне поселення VIII–IX ст. локалізовано з південно-західного боку укріплень [Banasiewicz, 1990, s. 81].

Ранньосередньовічний поселенський простір межиріччя верхніх течій Західного Бугу та Вепру репрезентує також комплекс пам'яток поблизу с. Липсько-Полісся. Тут на гребені невеликого підвищення над одним із допливів р. Топорниці виявлено курганний кремаційний могильник, який ще у 1920-х роках був локалізований у двох групах: південній (щонайменше 52 насипи) та північній (щонайменше 12 насипів). У результаті археологічних досліджень з'ясовано, що південна група могильника почала функціонувати у другій половині VII ст. або ж на зламі VII/VIII ст., існування ж північної групи припадає на середину X ст. [Zoll-Adamikowa, 1975, s. 156–160; Bondyra, Lorentz, Prusicka-Kołcon, Korzeniowski, 2010, s. 63]. Поруч із курганами, на протилежному березі струмка зафіксовано синхронне селище, де досліджено заглиблене житло та господарську яму [Hoczyk-Siwkowa, 1999, s. 94; Петегирич, 2007, с. 107]. Окрім того, на віддалі 500 м у східному напрямку від некрополя розташовувалося городище округлої в плані форми, оточене двома лініями валів та ровів. Станом на 1955 р., коли дослідження пам'ятки проводив М. Древко, висота одного з насипів становила 3 м, ширина його підніжжя – 9 м, а віддаль між берегами рову – 3 м. На сьогодні оборонні споруди городища майже повністю зруйновані внаслідок сільськогосподарської діяльності. Зокрема, у 2008 р. Є. Прусіцькою-Кольцон зафіксовано, що вали збереглися на окремих проміжках, протяжністю 15–30 м, а їх висота сягала заледве 0,2–0,5 м. На основі керамічного матеріалу хронологія городища у Липську-Поліссі визначена на VIII–IX ст. [Bondyra, Lorentz, Prusicka-Kołcon, Korzeniowski, 2010, s. 63–64], хоча з огляду на датування північної групи могильника, можливість функціонування цих укріплень і у X ст. виглядає цілком правдоподібно.

До числа літописних "Червенських градів", вочевидь, належали і городища у Майдані Новому та Скибицях, локалізовані на Ґрабовецькому горбогір'ї, яке з його непрохідними лісами слугувало природним бар'єром для розселення черв'ян на півночі. Укріплення в Майдані Новому розташовані на мисоподібному виступі (ур. Замчисько, висота 270–280 м н. р. м.), неподалік витоків струмка Барбарка, допливу Войславки. Центральний майданчик городища округлої в плані форми, має площу 0,126 га, й по периметру оточений валом та ровом. Висота земляного насипу коливається у межах 0,60–0,90 м, а ширина його підніжжя становить 5 м. Віддаль між берегами рову – 2,5–3 м, його максимальна глибина у північній частині сягає 2,0–2,5 м, а на решті проміжків зменшується до 1,0–1,4 м. З північного, західного та східного боків пам'ятку додатково захищала ще одна лінія оборони з валу, висотою до 0,2–0,8 м, та рову, шириною до 5 м. Їх перебіг із південної сторони важко реконструювати з огляду

на ерозійні процеси, пов'язані із поширенням яру на цю частину мису. У стратиграфічній колонці внутрішнього валу зафіксовано прошарок спалених дерев'яних конструкцій потужністю 0,20 м. Їх перекривав материковий ґрунт, викопаний при спорудженні рову, а для того аби убезпечити розмивання насипу, його схили було облицьовано дрібним камінням. Уздовж внутрішнього боку обох оборонних валів існувала оборонно-житлова забудова, про що свідчать численні стовпові ямки та значна концентрація керамічного матеріалу в заповненні цих об'єктів. Попри західний відтинок зовнішньої лінії укріплень було споруджено берму, шириною до 5 м, яка тягнеться над яром на близько 150 м. Віддаль між зовнішнім та внутрішнім валами становить 27–30 м (у східній частині пам'ятки), 15–17 м на заході та зменшується до 3–5 м у північній стороні укріплень. В'їзд на територію городища пролягав крізь його західну частину, тут розрив в обох лініях оборони сягає 2,5–3,0 м. Загальна площа території, охопленої укріпленнями, становить 0,75 га. Згідно з висновками У. Рушковської городище у Майдані Новому належить до категорії племінних укріплень й було збудоване у другій половині IX ст. та існувало до кінця X ст. або ж до початку XI ст. [Ruszkowska, 2011, s. 7–68].

На віддалі близько 5 км у південно-східному напрямку від укріпленого поселення у Майдані Новому зафіксовано поселенський комплекс VIII–X ст. поблизу с. Скибиці, до якого входили городище, селище-супутник та курганний могильник. Городище у Скибицях, округлої в плані форми, локалізоване на мисоподібному виступі, який врізається у заболочену долину р. Калинівки, правої притоки р. Волиці. Воно оточене двома лініями валів, у зовнішньому з яких, на глибині 0,20–0,24 м від вершини насипу, зафіксовано шар звуглених дерев'яних балок та глиняної обмазки. На території центрального майданчика пам'ятки досліджено господарську яму грушеподібної в плані форми, датовану у межах VIII–X ст. Площа городища у Скибицях сягала 3,7 га, [Niedźwiadkowie, Rozwałka, 1997, s. 142]. Біля західного підніжжя укріплень на підвищенні у заплаві р. Калинівки (ур. Острівець) функціонувало селище VIII–X ст., площею до 5 га, а на сусідньому мисі знаходився курганний могильник [AZP, № obsz. 85–91, № inw. KA UMCS 7746; Niedźwiadkowie, Rozwałka, 1997, s. 148], який наразі залишається поза увагою археологів. Суцільні археологічні обстеження, які було проведено в рамках "Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP)", засвідчили інтенсивне заселення обширів між городищами у Майдані Новому та Скибицями у ранньому середньовіччі. Тут виявлено кільканадцять ранньосередньовічних селищ, серед них Майдан Новий IV [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7748], Майдан Новий VIII [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7750], Холужно I [AZP, № obsz. 85–91, № inw. MCH/A/41], Майдан Новий XIII [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7754], Пєлаки II [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7795], Пєлаки III [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7796], Пєлаки IV [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7797],

Холужно III [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7812], Бяловоди Колонія Друга III [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7821], Бяловоди Колонія Друга IV [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7822], Орнатовичі XXXVIII [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7830], Орнатовичі XLI [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7833], Орнатовичі XLIII [AZP, № obsz. 85–91, № inw. 7835] та ін.

Подібну планувальну структуру до городищ у Майдані Новому та Скибицях мало укріплене поселення Снятичі XLV, локалізоване у басейні р. Синюхи, лівої притоки р. Гучви. Майданчик пам'ятки округлої в плані форми (діаметр по довшій стороні – близько 140 м), оточений концентричними лініями валів та ровів. Оборонні насипи найкраще збереглися зі східного, північного та західного боків городища, їх висота виносить до 0,5–1,0 м, ширина підніжжя – 2,5–3,0 м, а віддаль між берегами ровів становить близько 3,5 м. З півдня оборонні лінії не простежуються, можливо, вони були зруйновані внаслідок антропогенної діяльності або ж природним захистом тут слугувала заболочена заплава р. Синюхи. Датування городища викликає чимало запитань, оскільки у культурному шарі пам'ятки було віднайдено лише поодинокі керамічні матеріали VI–VII ст. [Prusicka, 1997, s. 89], які не можуть бути надійним хронологічним індикатором для визначення часу функціонування цих укріплень. Отож, загальна хронологія Снятичі XLV, визначена добою раннього середньовіччя, не дає нам аргументованої можливості хоча б гіпотетично віднести його до літописних "Червенських градів".

Як бачимо, численні дискусії призвели до того, що "Червенські гради", за влучним висловом Г. Марущака, перетворилися на ***віртуальний регіон*** [Maruszczak, 2004, s. 22], проблематика формування території якого сховалася за потужним напластуванням безапеляційних та аксіоматичних тверджень. Погоджуючись із думкою А. Поппе про тривкий зв'язок між дефініціями "Червенъ. и ины городы" та "грады Червѣньскыæ", у нас майже не викликає сумнівів, що редактор літопису, не акцентуючи на особливостях вже неактуальної на той час племінної географії цього регіону або ж достеменно не знаючи її, окреслив штучною дефініцією "Червенські гради" властиво увесь ареал розселення черв'ян. Вочевидь, становище черв'ян на перших порах після включення до складу Русі у 979/981 р. за своєю суттю мало чим відрізнялося від їхнього статусу під чеською зверхністю в 960–970-х роках. Позаяк, союзницько-трибутарні відносини не могли передбачати чітких та цілеспрямованих заходів одержавлення, у межиріччі Західного Бугу та Вепру продовжували існувати старі поселенські осередки, зокрема Ґуців, Липсько-Полісся, Майдан Ґурний, Майдан Новий та Скибиці. Отож, поява на сторінках літопису терміна "Червенські гради" пояснюється тим, що процес інтеграції черв'ян до державного організму Русі розтягнувся на декілька десятиліть і остаточно завершився лише після завоювання цієї території у на початку 1030-х років

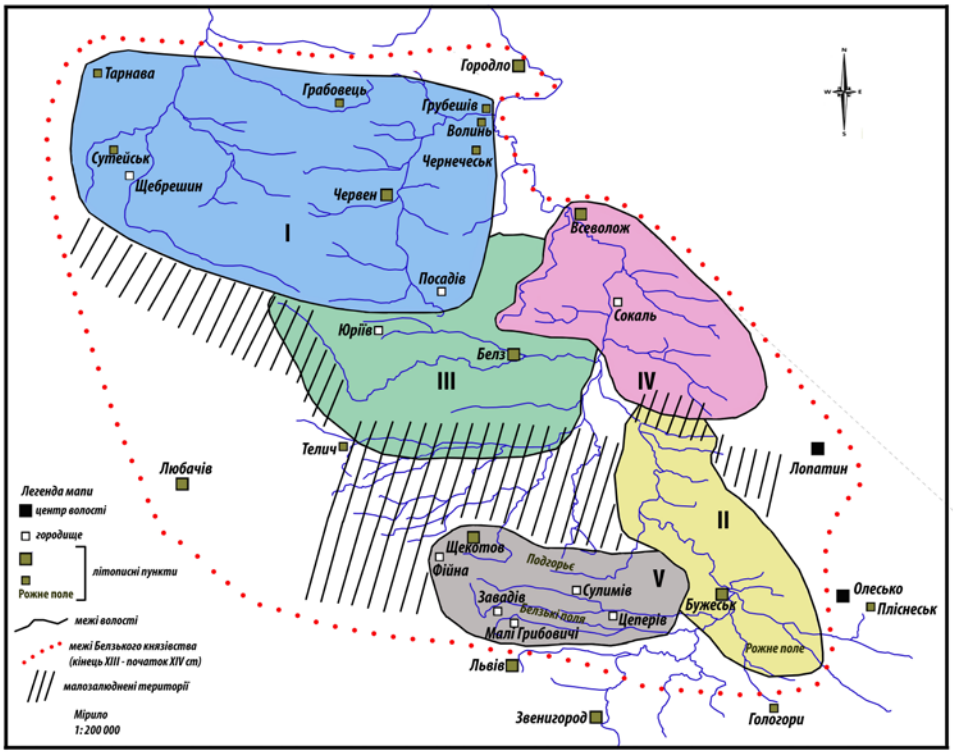

Рис. 8. Територіальна організація Верхнього Побужжя в XI–XIV ст.: I – Червенська земля; II – Бужеське князівство; III – Белзька земля; IV – Всеволожська волость; V – Підгорайська волость.

князем Ярославом Мудрим. Зважаючи на сказане вище, маємо поважні підстави піддати верифікації думку М. Котляра про формування Червенської землі ще наприкінці X ст. [Котляр, 1985, с. 24, 29–30], позаяк зміцнення князівської влади у межиріччі Західного Бугу та Вепру варто відносити до другої третини XI ст., коли у рамках одержавлення черв'ян на їхніх теренах споруджені городища у Червені, Сутейську, Ґрудку Надбужному та ін. (рис. 8) На наш погляд, виокремлення Червенщини в окремий князівський уділ відбулося в часі так званої "волинської кризи" 1097–1100 рр. [Грушевский, 1891, с. 32–55; 1891а, с. 259–272; Плахонін, 2006, с. 177–213], а саме у 1099 р., коли "изиде Дв҃дъ (Давид Ігоревич. – *В. Л.*) из города (Володимира. – *В. Л.*). и прииде в Черненъ" [ПСРЛ, 1908, т. II, стб. 244].

Отож, почерговий аналіз проблем, пов'язаних із дискусіями навколо (не)автентичності повідомлення 979/981 р., та критичний підхід до традиційного трактування "Червенських градів" виразно вказують на недоліки механічного

перенесення літописного наративу на історико-географічні реалії кінця X – першої половини XI ст. Безсумнівно, що викладені вище інтерпретації територіальної організації верхньобузького відтинку русько-польського пограниччя є гіпотетичними й потребують додаткової верифікації, зокрема результатами стаціонарних археологічних досліджень. Проте наведені приклади комплексного аналізу ще раз підкреслюють потребу переорієнтації науковців з традиції вибіркового залучення джерел у площину синергетичного підходу, де історія, археологія, географія та інші дисципліни мають діяти пліч-о-пліч. Інакше ми і надалі будемо досліджувати територіально-просторове "облаштування" державного організму Русі крізь призму двох паралельних (почасти – відмінних) реальностей: однієї, відомої за писемними джерелами, та іншої, інтерпретованої за даними археології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алексеев С. В.* Славянская Европа V–VI вв. / С. В. Алексеев. – М., 2008. – 448 с.
2. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В. Д. Баран. – К., 1972. – 244 с.
3. *Баран В. Д.* Давні слов'яни (серія: Україна крізь віки, т. 3.) / В. Д. Баран. – К., 1998.– 336 с.
4. *Берест Р.* До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття (Постановка проблеми) / Роман Берест // АДЛУ. – 2007. – Вип. 10. – С. 185–193.
5. *Войтович Л.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі / Леонтій Войтович // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Т. 1. – С. 286–294.
6. *Войтович Л.* "Черв'яни" у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) / Леонтій Войтович // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Т. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 818–822.
7. *Войтович Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя / Леонтій Войтович // Україна в Центрально-Східній Європі. – К, 2004. – Вип. 4. – С. 105–132.
8. *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти / Леонтій Войтович. – Біла Церква, 2006. – 784 с.
9. *Войтович. Л.* "Баварський географ": проблеми локалізації слов'янських племен / Леонтій Войтович // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2008. – Вип. 57. – С. 42–62.
10. *Войтович. Л.* "Баварський географ": проблеми ідентифікації слов'янських племен / Леонтій Войтович // Треті "Ольжині читання". Пліснеськ, 31 травня 2008 р. – Львів, 2009. – С. 3–14.

11. *Войтович Л. В.* “Баварський географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX ст. / Л. В. Войтович // Український історичний журнал. – 2009а. – № 5. – С. 12–34.
12. *Войтович Л.* Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства / Леонтій Войтович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 13–54.
13. *Войтович Л. В.* Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного / Л. В. Войтович // ʽΡωμαῖος: сборник статей к 60-летию проф. С. Б. Сорочана // Нартекс. Byzantina Ukrainensis. – Харків, 2013. – Т. 2. – С. 71–101.
14. *Волошин М.* Хрест та кордон. Погані часи та хороші часи. Об’єкти християнської релігії з польсько-руського порубіжжя (Червенські міста). Минулі та сучасні дослідження / Марчін Волошин // Наукові студії / Історико-краєзнавчий музей м. Винники. – Львів, 2011. – Вип. 4. – С. 52–65.
15. *Гаркави А. Я.* Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по Р. X) / А. Я. Гаркави. – СПб., 1870. – VIII + 308 с.
16. *Гервазий Тильберийский (ок. 1150–1235?).* “Императорские досуги” / Гервазий Тильберийский // *Матузова В. И.* Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, пер., коммент. / Древнейшие источники по истории народов СССР. – М., 1979. – С. 60–68.
17. *Головко О. Б.* Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головко. – К., 2006. – 575 с.
18. *Головко О.* Похід київського князя Володимира на “Перемышль, Червен и ины грады” 981 р. і проблема початку політичних відносин між Польщею та Руссю (кінець X – перша третина XI ст.) / Олександр Головко // Przemyśl i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich (X – połowa XIV w.) / pod red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego (Colloquia Russica. – Ser. II. – T. I). – Kraków, 2013. – S. 39–47.
19. *Горский А. А.* Баварский географ и этнополитическая структура восточного славянства / А. А. Горский // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. Материалы и исследования. 1995 г. – М., 1997. – С. 271–282.
20. Грамота польского князя Мешка I папскому престолу (“Dagome iudex”) (около 990 г.) // Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / под. ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – М., 2010. – Т. IV: Западноевропейские источники / составление, перевод и комментарий А. В. Назаренко. – С. 50–52.
21. *Гр(иневич) Я.* Розкопи у Чермні / Я. Гр(иневич) // Ілюстровані Вісті. – Краків, 1940. – Р. 1. – Ч. 4. – С. 16–17.
22. *Грушевский М.* Волынский вопрос 1097–1102 г. / М. Грушевский // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 32–55.

23. *Грушевский М.* Волынский вопрос 1097–1102 г. (Окончаніе) / М. Грушевский // Киевская старина. – 1891а. – № 5. – С. 259–272.
24. *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи / М. Грушевський // ЗНТШ. Праці історично-фільософічної секції. – 1901. – Т. XLI. – С. 1–72.
25. *Грушевський М.* Історія України-Руси. / Михайло Грушевський. – Львів, 1904. – Т. І. До початку XI віка. – 628 с.
26. *Диба Ю.* Історично-географічний контекст літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославовича: локалізація Будятиного села / Юрій Диба // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2012. – Вип. 6. – С. 37–70.
27. *Довгань П.* Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження / Петро Довгань // Вісник Інституту археології ЛНУ імені Івана Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
28. *Жих М. И.* Образ славянского правителя Маджка и возглавляемого им “рода” В.линана в сочинении ал-Мас‘уди “Золотые копи и россыпи самоцветов” / М. И. Жих // Вестник Удмуртского государственного университета. Серия 5. История и филология. – Ижевск, 2011. – Вып. 1. – С. 63–67.
29. *Ісаєвич Я. Д.* Територія та населення “Червенських градів” (X–XIII ст.) / Я. Д. Ісаєвич // Український історико-георафічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 71–83.
30. *Исаевич Я. Д.* “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными й западными славянами // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972– С. 107–124.
31. *Исаевич Я. Д.* О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья / Я. Д. Исаевич // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. – К., 1980. – С. 72–81.
32. *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. / Я. Д. Исаевич // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 156–170.
33. *Ісаєвич Я.* До історії взаємин Київської та Ґнєзнєнської держав: Червенські гради / Ярослав Ісаєвич // Україна – Польща: Історія і сучасність. Зб. наук. праць і спогадів пам’яті П. М. Калениченка. – Львів, 2003. – Ч. 1. – С. 76–90.
34. *Кибинь А. С.* Ятвяги в X–XI вв.: “балтское племя” или “береговое братство” / А. С. Кибинь // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – СПб., 2008. – № 2 (4). – С. 117–132.
35. *Козак Д.* Археологічні пам’ятки рубежу та першої половини I тис. н. е. в околицях Львова / Денис Козак // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 5–83.
36. *Константин Багрянородный.* Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М., 1991. – 496 с.

37. *Конча С.* Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського географа / С. Конча // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – К., 2012. – Вип. 16. – С. 19–25.
38. *Королюк В. Д.* Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского / В. Д. Королюк // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – М., 1960. – Вып. 29. – С. 3–23.
39. *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. / В. Д. Королюк. – М., 1964. – 384 с.
40. *Корчинський О. М.* Городища IX–XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я. Дис… канд. іст. наук / О. М. Корчинський // НА ІА НАН України. – Львів, 1996. – № 1996/111. – 272 с.
41. *Корчинський О.* Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / Орест Корчинський // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 264–280.
42. *Корчинський О.* Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі / Орест Корчинський // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 267–282.
43. *Котляр Н. Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII веков. / Н. Ф. Котляр. – К., 1985. – 184 с.
44. *Коструба Т.* Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року / Теофіл Коструба. – Нью-Йорк; Торонто, 1989. – 165 с.
45. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич / [відп. ред. Б. О. Рибаков]. – К., 1984. – 176 с.
46. *Крушельницкая Л. И.* Работы Западнобугской экспедиции / Л. И. Крушельницкая, М. Л. Долынская // АО 1971 года. – 1972. – С. 367–368.
47. *Кучинко М. М.* Материальная культура населения междуречья Западного Буга и Вепра в IX–XIII вв. / М. М. Кучинко // Исследования по истории славянских и балканских народов. – М., 1972. – С. 78–91.
48. *Кучинко М.* Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X–XIV ст. / Михайло Кучинко. – Луцьк, 2009. – 528 с.
49. *Кучкин В. А.* "Поучение" Владимира Мономаха и русско-польско-немецкие отношения 60–70-х годов XI века / В. А. Кучкин // Советское славяноведение. – М., 1971. – № 2. – С. 21–34.
50. *Линниченко И. А.* Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия / И. А. Линниченко. – К., 1884. – Ч. 1. Русь и Польша до конца XII в – 251 с.
51. *Ловмяньский Г.* Взаимные отношения Польши и Руси в средние века / Г. Ловмянский // Советское славяноведение. – М., 1967. – № 3. – С. 22–32.
52. *Любащенко В.* До питання про кирило-мефодіївську традицію у Галицько-Волинській Русі / Вікторія Любащенко // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 2010. – Вип. 59. – С. 22–40.
53. *Ляска В.* Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu: historia – kultura – religia [Рецензія на книгу] / Віталій Ляска // МДАПВ. – 2010. – Вип. 14. – С. 505–510.

54. *Ляска В.* Між Прагою, Києвом та Ґнєзно. Zeriuane / Zuireani "Географа Баварського": до проблеми етнопотестарних структур на Волині у ранньому середньовіччі / Віталій Ляска // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2014. – Вип. 8. – С. 9–71.
55. *Милян Т.* Ранньослов'янські елементи на пам'ятках кінця IV–V ст. н. е. (За матеріалами пам'яток Верхнього Подністер'я та Західного Побужжя) / Тарас Милян // АДЛУ. – 2002. – Вип. 5. – С. 115–124.
56. *Милян Т.* Пам'ятки з рисами перехідного періоду / Тарас Милян // Вісник Інституту археології ЛНУ імені І. Франка. – 2006. – Вип. 1. – С. 27–38.
57. *Милян Т. Р.* Пам'ятки празько-корчацької культури у верхів'ях Дністра, Західного Бугу та Вісли у V–VII ст.: Автореф. дис… канд. іст. наук / Т. Р. Милян. – К., 2008 – 17 с.
58. *Мицько І.* Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть / Ігор Мицько // П'яті "Ольжині читання". Пліснеськ, 7 травня 2010 р. – Львів; Броди, 2011. – С. 63–77.
59. *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А. В. Назаренко. – М., 2001. – 784 с.
60. Описание городов и областей к северу от Дуная, или Баварский географ // *Назаренко А. В.* Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. Тексты, перевод, комментарий. – М., 1993. – С. 7–51.
61. *Пастернак Я.* Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології / Ярослав Пастернак // Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. − Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. − Т. 1. − С. 149−164.
62. *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси/ Т. В. Пашуто. – М., 1968. – 472 с.
63. *Пашуто В. Т.* Забуте повідомлення про рабство у червонорусів (XI–XII ст.) / В. Т. Пашуто, І. В. Шталь // Український історичний журнал. – 1971. – № 3. – С. 86–89.
64. *Петегирич В.* Волынь / В. Петегирич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский период). – К., 1990. – С. 133–135.
65. *Петегирич В.* Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. / Володимир Петегирич // Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. – Львів, 2001. – С. 199–209.
66. *Петегирич В.* Про час виникнення Белза / Володимир Петегирич // Белз та Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. І. – С. 18–23.
67. *Петегирич В.* Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзської та Червенської земель / Володимир Петегирич // МДАПВ. – 2007. – Вип 11. – С. 101–120.

68. *Петегирич В.* Розвиток функціонально-просторової структури давньоруського Белза в IX–XIV ст. / Володимир Петегирич // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1991. – С. 77–80.
69. *Плахонін А. Г.* Східна Волинь у зовнішній політиці Давньоруської держави (X – перша половина XI ст.) / А. Г. Плахонін // Український історичний журнал. – К., 2000. – № 4. – С. 127–143.
70. *Плахонін А.* Друга волинська криза (1097–1100 рр.) / Андрій Плахонін // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 177–213.
71. *Погоральський Я.* Опалювальні споруди у житлах V–X ст. з порубіжжя Волині та Прикарпаття / Ярослав Погоральський // АДЛУ. – 2009. – Вип. 12. – С. 60–78.
72. *Поппе А.* Деякі питання заселення польсько-руського рубежа в ранньому середньовіччі / Анджей Поппе // Український історичний журнал. – 1960. – № 6. – С. 55–65.
73. ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т II. Ипатьевская лѣтопись. – 937 стб.
74. *Терський С.* Скарб залізних знарядь праці княжої доби з с. Гірне на Стрийщині / Святослав Терський // Бойківщина. Історія та сучасність. Матеріали історико-народознавчої конференції “Минуле та сучасне Бойківщини”, яка відбулась у м. Самборі 6 березня 1996 року з нагоди 140-річчя від дня народження Михайла Зубрицького. – Львів, 1996. – С. 28–29.
75. *Терський С.* Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (за археологічними матеріалами Галичини та Волині) / Святослав Терський // Треті “Ольжині читання”. Пліснеськ, 31 травня 2009 р. – Львів, 2009. – С. 15–18.
76. *Томенчук Б.* Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича / Богдан Томенчук // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі. – К.; Львів, 1999. – С. 299–307.
77. *Филипчук М.* Дослідження городищ у Верхньому Подністров’ї / Михайло Филипчук // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – Вип. 1. – С. 73–86.
78. *Филипчук М.* Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація / Михайло Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ імені І. Франка. – 2008. – Вип. 3. – С. 68–135.
79. *Филипчук М.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов’янський та давньоруський час / Михайло Филипчук // Вісник Інституту археології ЛНУ імені І. Франка. – 2009. – Вип. 4. – С. 3–21.
80. *Хаусхофер К.* Границы в их географическом и политическом значении / Карл Хаусхофер // Классика геополитики. XX век. / сост. К. Королев. – М., 2003 – С. 227–598.
81. *Херрман Й.* Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.) / Й. Херрман // Древности славян и Руси. – М., 1988. – С. 162–169.

82. *Цигилик В. М.* Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині / В. М. Цигилик // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Зб. наук. статей, присвячений 100-річчю з дня народження В. П. Петрова. – К.; Львів, 1997. – С. 104–110.
83. *Цигилик В.* До питання етнокультурної ситуації у Верхньому Подністров'ї в першій половині I тис. н. е. / Володимир Цигилик // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 162–169.
84. *Цигилик В.* Поселення Стрілки II в контексті слов'янського етногенезу / Володимир Цигилик, Володимир Касюхнич // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 231–249.
85. *Чикаленко Л.* Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року / Левко Чикаленко ; [післямова В. Петегирича, М. Филипчука] // ЗНТШ. Праці Археологічної комісії. – 1998. – Т. CCXXXV. – С. 623–637.
86. *Шинаков Е. В.* Образование Древнерусского государства: Сравнительно-исторический аспект / Е. В. Шинаков. – Брянск, 2002. – 488 с.
87. *Ширинский С. С.* Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии / С. С. Ширинский // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 203–206.
88. *Шишак В.* Городище X–XI ст. Рокитне II на Розточчі / Володимир Шишак, Ярослав Погоральський, Віталій Ляска // МДАПВ. – 2012. – Вип. 16. – С. 307–330.
89. *Шишак В.* Ранньосередньовічний поселенський комплекс поблизу села Добростани на Розточчі / Володимир Шишак, Віталій Ляска // АДЛУ. – 2013. – Вип. 17. – С. 95–124.
90. *Abraham W.* Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII / Władysław Abraham. – Lwów, 1890. – X + 259 s.
91. *Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek / Andrzej Abramowicz. – Warszawa; Łódź, 1991. – 209 s.
92. Akta grodzkie i ziemskie (AGZ) z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. – Lwów, 1875. – T. V. – VI + 293 s.
93. Archeologiczne zdjęcie Polski (AZP) // Archiwum zakładowe wojewódzkiego urzędu ochrony zabytków w Lublinie. Delegatura w Zamościu. – № obszarów 85–91.
94. *Banasiewicz E.* Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny / Ewa Banasiewicz. – Zamość, 1990. – 118 s.
95. *Banasiewicz E.* Materiały z badań sondażowych grodziska wczesnośredniowiecznego w Jurowie, woj. Zamojskie / Ewa Banasiewicz // APŚ. – 1997. – T. II. – S. 290–297.
96. *Banasiewicz E.* Badania wykopaliskowe na grodzisku w Jurowie, woj. Zamojskie / Ewa Banasiewicz // APŚ. – 1998. – T. III. – S. 171–174.
97. *Banasiewicz E.* Czwarty sezon badań grodziska w Jurowie, pow. Tomaszow, woj. Lubejskie / Ewa Banasiewicz // APŚ. – 1999. – T. IV. – S. 165–170.

98. *Bondyra W.* Dzieje miejscowości gminy Zamość / Wiesław Bondyra, Ewa Lorentz, Ewa Prusicka-Kołcon, Mariusz Korzeniowski. – Zamość, 2010. – 320 s.
99. *Buko A.* Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań / Andrzej Buko. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1990. – 440 s.
100. *Buko A.* Małopolska "czeska" i Małopolska "polańska" / Andrzej Buko // Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtovawaniu się nowej mapy Europy / pod red. H. Samsonowicza. – Kraków, 2000. – S. 143–168.
101. *Buko A.* Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Odkrycia – hipotezy – interpretacje / Andrzej Buko. – Warszawa, 2005. – 446 s.
102. Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series. / hrsg. B. Bretholz. – Berlin, 1923. – XCVIII + 295 p.
103. *Dulinicz M.* Mazowsze we wczesnym średniowieczu. Jego związki z "państwem gnieźnieńskim" / Marek Dulinicz // Civitas Schinesghe cum pertinentiis / red. W. Chudziak. – Toruń, 2003. – S. 89–119.
104. *Dzieńkowski T.* Plemienne i wczesnopaństwowe grody międzyrzecza Wieprza i Bugu. Zarys problematyki / Tomasz Dzieńkowski // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie / red. E. Banasiewicz-Szykuła. – Lublin, 2009. – S. 35–51.
105. *Florek M.* Problematyka "Grodów Czerwieńskich" / Marek Florek // Słowianie Wschodni w dorzeczu Wieprza i Bugu / red. J. Libera. – Łęczna, 2008. – S. 35–45
106. *Florek M.* Topografia plemienna międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie "Grodów Czerwieńskich" w świetle źródeł pisanych i archeologicznych / Marek Florek // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. – Lublin, 2009. – S. 23–34.
107. *Florek M.* Badania archeologiczne wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Czermnie nad Huczwą (do 2008 roku) / Marek Florek // Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy. Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog. Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra. Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. – S. 117–122.
108. *Fokt K.* Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą / Krzysztof Fokt // AAC. – 2003. – T. XXXVIII. – S. 137–155.
109. *Fokt K.* Zagadka plemion znad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru / Krzysztof Fokt // Przegląd historyczny. – Warszawa, 2004. – T. XCV. – Z. 4. – S. 441–456.
110. *Ginalski J.* Elementy "południowe" w kulturze materialnej mieszkańców Kotliny Sanockiej w IX–X w. / Jerzy Ginalski, Marcin Glinianowicz, Piotr N. Kotowicz // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu / pod red. J. Gancarskiego. – Krosno, 2013. – S. 381–432.

111. *Golub S.* Archeologia o początkach Chełma / Stanisław Golub, Jan Gurba // Chełm i Chełmskie w dziejach / pod red. R. Szczygła, – Chełm, 1996. – S. 13–25.
112. *Gurba J.* Wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Posadów, pow. Tomaszów Lubelski / Jan Gurba // Wiadomości Archeologiczne. – Warszawa, 1956. – T. XXIII. – Z. 1. – S. 112.
113. *Gurba J.* Wczesnośredniowieczny Czerwień i Grody Czerwieńskie na pograniczu polsko-ruskim / Jan Gurba // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej / pod red. H. Maruszczaka, Z. Michalczyka. – Lublin, 2004. – S. 53–60.
114. *Gurba J.* Nowe materiały do datowania drewnianych konstrukcji zespołu grodowego "Czerwień" / Jan Gurba, Andrzej Urbański // APŚ. – 1998. – T. III. – S. 159–164.
115. *Hoczyk-Siwkowa S.* Chronologia ceramiki wczesnośredniowiecznej (VI–IX w.) z Lublina / Stanisława Hoczyk-Siwkowa // Slavia Antiqua. – Poznań, 1978. – T. XXV. – S. 189–223.
116. *Hoczyk-Siwkowa S.* Małopolska północno-wschodnia w VI–X wieku. Struktury osadnicze / Stanisława Hoczyk-Siwkowa // Lubelskie materiały archeologiczne. − Lublin, 1999. – T. XII. − 149 s.
117. *Horák B.* Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii (tzv. Geograf bavorský) / Bohuslav Horák, Dušan Trávníček // Rozpravy Československé akademie věd. Řada společenských věd. – Praha, 1956. – Roč. 66. – Ses. 2. – 72 s. + 1 mapa.
118. *Hunicz A.* Majdan Górny, pow. Tomaszów / Andrzej Hunicz // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1970. – Warszawa, 1971. – S. 185.
119. *Hunicz A.* Majdan Górny, pow. Tomaszów / Andrzej Hunicz // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1971. – Warszawa, 1972. – S. 293.
120. *Kiersnowski R.* Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych / Ryszard Kiersnowski // Slavia Antiqua. – Poznań, 1951–1952. – T. III. – S. 73–130.
121. *Kobyliński Z.* Settlement structures in Central Europe at the beginning of the Middle Ages / Zbigniew Kobyliński // Origins of Central Europe / ed. P. Urbańczyk. – Warsaw 1997. – P. 97–114.
122. *Kobylińska U.* Wczesnośredniowieczna ziemianka z Haciek na Podlasiu. Przyczynek do zagadnenia relacji kulturowych między Słowiańszczyzną Wshodnią i Zachodnią / Urszula Kobylińska, Zbigniew Kobyliński // Słowiane i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu / pod red. M. Dulinicza. – Lublin; Warszawa, 2003. – S. 293–302.
123. *Kokowski A.* Od Słowian do kultury pomorskiej / Andrzej Kokowski // Archeologia na drodze – drogi archeologii. VI wystawa Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Muzeum UMCS: katalog wystawy / red. A. Kokowski. – Lublin, 2006. – S. 29–40.
124. *Kotlarczyk J.* Grody Czerwieńskie a karpacki system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu / Janusz Kotlarczyk // AAC. – Kraków, 1969–1970. – T. XI. – Fasc. 2. – S. 239–269.

125. *Kotowicz P.* Dwie wczesnośredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyzny / Piotr Kotowicz // Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi / pod. red. H. Taras, A. Zakościelnej. – Lublin, 2009. – S. 383–396.
126. *Kowalczyk E.* Momenty geograficzne państwa Bolesława Chrobrego. Na styku historii i archeologii / Elżbieta Kowalczyk // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2000. – T CVII. – Z. 2. – S. 41–75.
127. *Krąpiec M.* Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna z Czermna / Marek Krąpiec // APŚ. – 1998. – T. III. – S. 166.
128. *Krzywicka V.* Lokalizaja Czerwiena i Grodów Czerwieńskich / Violetta Krzywicka // Region Lubelski. – Lublin, 1996. – № 5 (7) (1991–1993). – S. 9–17.
129. *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie "Geografem bawarskim" / Eugeniusz Kucharski // Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich w Poznaniu. – Lwów 1925. – T. I. – Sekcja II. – S. 1–11.
130. *Kuczyński S. M.* Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku przed rokiem 980 / Stefan Maria Kuczyński // Początki państwa Polskiego. Księga tysiąclecia – Poznań, 1962. – T. I. – S. 233–252.
131. *Kuczyński S. M.* O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych / Stefan Maria Kuczyński // *Kuczyński S. M.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S. 33–118.
132. *Kurtyka J.* Południowy odcinek granicy polsko-ruskiej we wczesnym średniowieczu (przed 1340 r.) w świetle źródeł historycznych / Janusz Kurtyka // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu / pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. – Rzeszów, 1996. – S. 183–204.
133. *Kuśnierz J.* Historia i stan badań latopisowych grodów Czerwień i Wołyń oraz ich okolic / Jerzy Kuśnierz // Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne. – Zamość, 2003. – S. 9–26.
134. *Kuśnierz J.* Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym średniowieczu / Jerzy Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia. – Kraków; Sanok, 2006. – T. 2. – S. 79–102.
135. *Kuśnierz J.* Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim / Jerzy Kuśnierz // Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. – Lublin, 2009. – S. 139–166.
136. *Kuśnierz J.* Obiekt mieszkalny z początków wczesnego średniowiecza w Zubowicach stan. 35, pow. Zamość / Jerzy Kuśnierz, Andrzej Urbański // Archeoslavica. – Kraków 1998. – T. III. – S. 149–156.
137. *Kuśnierz J.* Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Guciowie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie) / Jerzy Kuśnierz, Andrzej Urbański // МДАПВ. – 2008. – Вип. 12. – С. 304–315.

138. *Kutyłowska I.* Posadów, pow. Tomaszów Lubelski / Irena Kutyłowska // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1973. – Warszawa, 1974. – S. 264.
139. *Kutyłowska I.* Grody Czerweńskie wymienione pod 1018 i 1031 rokiem / Irena Kutyłowska // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2002. – Вип. VI. – С. 27–39.
140. *Kutyłowski A.* Grabowiec, pow. Hrubieszów / Andrzej Kutyłowski, Jan Gurba // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1968. – Warszawa, 1969. – S. 344.
141. *Labuda G.* Studia nad początkami państwa polskiego / Gerard Labuda. – Poznań, 1988. – T. II. – 569 s.
142. *Labuda G.* Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii / Gerard Labuda // Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. – Rzeszów, 1996. – S. 9–17.
143. *Lehr-Spławiński T.* Lędzice-Lędzianie-Lachowie / Tadeusz Lehr-Spławiński // Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata. – Poznań 1959. – S. 195–209.
144. *Lehr-Spławiński T.* Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach / Tadeusz Lehr-Spławiński // Język Polski.– Kraków, 1961. – T. 41. – Z. IV. – S. 263–268.
145. *Leśny J.* Thafnezi / J. Leśny // Słownik Starożytności Słowiańskich. – T. VI. – S. 71–72.
146. *Ławrynowicz O.* Nowe zabytki broni obuchowej z okolic Roztocza / Olgierd Ławrynowicz, Piotr Strzyż // APŚ. – 2001. – T. VI. – S. 258–264.
147. *Łowmiański H.* O pochodzeniu Geografa Bawarskiego / Henryk Łowmiański // Roczniki Historyczne. – Poznań, 1951–1952. – R. 20. – S. 9–58.
148. *Łowmiański H.* Lędzianie / Henryk Łowmiański // Slavia Antiqua. – Poznań, 1953. – T. 4. – S. 97–116.
149. *Łowmiański H.* Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich / Henryk Łowmiański // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 1953a. – R. 60. – № 1. – S. 58–85.
150. *Łowmiański H.* O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego / Henryk Łowmiański // Studia Żródłoznawcze. – Warszawa, 1958. – T. 3 – S. 1–22.
151. *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. / Henryk Łowmiański. – Warszawa, 1964. – T II. – 457 s.
152. *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. / Henryk Łowmiański. – Warszawa, 1970. – T. IV. – 538 s.
153. *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940) / J. Marquart. – Leipzig, 1903. – L + 557 s.
154. *Maruszczak H.* Wczesnośredniowieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu: wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwieńskimi) / Henryk Maruszczak // APŚ. –1997. – T. II. – S. 227−236.
155. *Maruszczak H.* Grodzisko Biała Góra w Majdanie Górnym, pow. Tomaszów, woj. lubelskie / Henryk Maruszczak // APŚ. – 1999. – T. IV. – S. 154–164.

156. *Maruszczak H.* Warunki posadowienia oraz koncepcja i technika budowy wałow obronnych wczesnośredniowiecznego grodziska w Guciowie, pow. Zamość, w świetle analizy ich przekroju geologicznego / Henryk Maruszczak // APŚ. – 1999a. – T. IV. – S. 144–147.
157. *Maruszczak H.* Podziały geograficzne Europy i problemy pogranicza Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej / Henryk Maruszczak // Geograficzne problemy pogranicza Europy Zachodniej i Wschodniej... – 2004. – S. 9–30.
158. *Musianowicz K.* Osada z IX–X w. w Strzyżowie, pow. Hrubieszów na tle osadnictwa górnego Pobuża / Krystyna Musianowicz // Wiadomości Archeologiczne. – 1975. – T. XL. – Z. I. – S. 83−112.
159. *Nalepa J.* Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian zachodnich: Thafnezi Geografa Bawarskiego – Dobnicy / Jerzy Nalepa // Årsbok / Lunds universitet. Seminariet för slaviska språk. – Lund, 1961. – № 6. 1957–1958. – P. 64–85.
160. *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie / Jerzy Nalepa // Początki sąsiedztwa... – 1996. – S. 47–64.
161. *Niederle L.* Slowanské starožitnosti / Lubor Niederle. – Praha, 1924. – T. IV. – 288 s.
162. *Niedźwiadkowie R. i A.* Sprawozdanie z sondażowych badań wykopaliskowych i odwiertów na stanowisku nr I w Skibicach, woj. zamojskie / Agnieszka i Rafał Niedźwiadekowie, Andrzej Rozwałka // APŚ. – 1997. – T. II. – S. 142–148.
163. *Niedźwiedź J.* Dzieje miejscowości gminy Telatyn powiat tomaszowski / Józef Nidźwiedź, Ewa Niedźwiedź, Elżbieta Stąsiek-Witkowska. – Telatyn; Zamość, 2011. – 128 s.
164. *Nowakowski A.* Górne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury / Andrzej Nowakowski // Acta archaeologica Lodziensia. – Łódź, 1972. – T. XXI. – 159 s.
165. *Parczewski M.* Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni / Michał Parczewski. − Kraków, 1991. – 91 s.
166. *Parczewski M.* Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych / Michał Parczewski // Początki sąsiedztwa... – 1996. – S. 69–80.
167. *Parczewski M.* Problem Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej / Michał Parczewski // Civitas Schinesghe cum pertinentiis... – 2003. – S. 151–165.
168. *Persowski F.* Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI wieku / Franciszek Persowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – 150 s.
169. *Piotrowski M.* Słowianie na Roztoczu w okresie wczesnego średniowiecza / Marcin Piotrowski // Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy / pod red. E. Banasiewicz-Szykuły. – Lublin, 2005. – S. 103–118.
170. Piotrowski M. Grodzisko w Posadowie i jego kontekst / Marcin Piotrowski // Rocznik Tomaszowski. – Tomaszów Lubelski, 2015. – S. 7–48.
171. *Poleski J.* Grody plemienne i wczesnopaństwowe w Małopolsce / Jacek Poleski // Początki sąsiedztwa... – 1996. – S. 109–119.

172. *Poleski J.* Wczesnośredniowieczne grody plemienne i państwowe w polskiej części Karpat Zachodnich / Jacek Poleski // Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich. – Krosno, 2006. – S. 191–234.
173. *Poleski J.* Archeological and dendrochronological dating of selected early mediaeval from area of Małopolska / Jacek Poleski, Marek Krąpiec // Geochronometria. – Gliwice, 2000. – P. 19–26.
174. *Poppe A.* Gród Wołyń. Z zagadnień osadnictwa wczesnośredniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim / Andrzej Poppe // Studia Wczesnośredniowieczne. – Warszawa; Wrocław, 1958. – T. IV. – S. 227–300.
175. *Poppe A.* Grody Czerwieńskie / A. Poppe // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1964. – T. II. – Cz. 1. – S. 168.
176. *Potkański K.* Przywilej z r. 1086 / Karol Potkański // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1903. – R. 17. – S. 1–28.
177. *Prusicka E.* Śniatycze, stan. 45, gm. Komarów, woj. zamojskie / Ewa Prusicka // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1992. – Warszawa, 1997. – S. 89.
178. *Rauhut L.* Sprawozdanie z badań w 1954 r. nad konstrukcją wału grodowego w Gródku Nadbużnym / Lechosław Rauhut // Sprawozdania Archeologiczne. – Wrocław, 1956. – T. 2. – S. 65–58.
179. Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego // Pomniki dziejowe Polski: seria II / wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył T. Kowalski, przy współudziale J. Kostrzewskiego. – Kraków, 1946. – T. I. – 162 s. + 12 tabl.
180. *Rhode G.* Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung / Gotthold Rhode. – Köln; Graz, 1955. – B. I. Im Mittelalter bis zum Jahr 1401. – 457 p.
181. *Rozwałka A.* Nadzory i badania archeologiczne przy cerkwi pounickiej w Szczebrzeszynie, woj. zamojskie / Andrzej Rozwałka // Sprawozdania Katedry Archeologii UMCS. – Lublin, 1991. – S. 42–51.
182. *Rozwałka A.* Główne etapy przemian osadniczych w międzyrzeczu środkowej Wisły i Bugu w średniowieczu (od VII do połowy XIII wieku) w świetle źródeł archeologicznych i pisanych / Andrzej Rozwałka // Słowianie Wschodni... –2008. – S. 59–68.
183. *Rudnicki M.* Geograf Bawarski w oświetleniu językoznawczym / Mikołaj Rudnicki // Z polskich studiów slawistycznych. – Warszawa, 1958. – S. 187–197.
184. *Ruszkowska U.* Grodzisko wczesnośredniowieczne w Majdanie Nowym, pow. Chełm / Urszula Ruszkowska // Rocznik Chełmski. – Chełm, 2011. – T. 15. – S. 7–68.
185. *Sikora P.* “981 – Volodímer zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyšl’, Červen und die anderen Städte”. Forschungsgeschichte und neuere Untersuchungen zu den Červenischen Burgen / Przemysław Sikora, Marcin Wołoszyn // Der Wandel um 1000. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte der 18. Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Greifswald, 23. bis 27.

März 2009 / hrsg. von Felix Biermann, Thomas Kersting und Anne Klammt. – Langenweißbach, 2011. – P. 233–248.
186. *Siwkowa S.* Szczebrzeszyn (badania 1978 i 1979 r.) / Stanisława Siwkowa // Sprawozdania z badań archeologicznych w województwie zamojskim 1979 roku. – Lublin, 1979. – S 11–14.
187. *Stańczyk D.* Pogranicze polsko-ruskie odcinka nadbużańskiego w świetle źródeł ruskich XII–XIV wieku i w historiografii / Dariusz Stańczyk // Początki sąsiedztwa… – 1996. – S. 205–214.
188. *Supryn M.* Grabowiec, pow. Hrubieszów / M. Supryn // Informator Archeologiczny. Badania. Rok 1971. – Warszawa, 1972. – S. 170–171.
189. Sutiejsk. Gród pogranicza polsko-ruskiego w X–XIII wieku. Studium interdyscyplinarne / red. J. Kalaga. – Warszawa; Pękowice, 2013. – 391 s.
190. *Szelągowski A.* Najstarsze drogi z Polski na Wschód: w okresie bizantyńsko-arabskim / Adam Szelągowski. – Kraków, 1909. – IX + 146 s.
191. *Szelągowski A.* Kwestia ruska w świetle historii / Adam Szelągowski. – Warszawa, 1911. – 142 s.
192. *Świeżawski A.* Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462 / Aleksander Swieżawski. – Częstochowa, 1990. – 255 s.
193. *Šafařík P. J.* Slowanské starožitnosti / Pavel Jozef Šafařík. – Praha, 1837. – T. II. – 1008 s.
194. *Tymieniecki K.* Ziemie polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze / Kazimierz Tymieniecki. – Poznań, 1951. – 834 s.
195. *Urbański A.* Półziemianka wczesnośredniowieczna z Guciowa stan. IX, woj. Zamojskie / Andrzej Urbański // APŚ. – 1998. – T. III. – S. 148–150.
196. *Urbański A.* Nowe datowanie grodziska w Czermnie nad Huczwą / Andrzej Urbański // Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego / pod red. A. Buko, Z. Świechowskiego. – Warszawa, 2000. – S. 239–243.
197. *Uzarowiczowa A.* Wyniki badań sondażowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wołajowicach, pow. Hrubieszów / Anna Uzarowiczowa // WA. – 1964. – T. XXX. – Z. 3–4. – S. 398–416.
198. *Wartołowska Z.* Gród czerwieński Sutiejsk na pograniczu polsko-ruskim / Zofia Wartołowska / Światowit. – Warszawa, 1958. – T. XXII. – 137 s.
199. *Wasilewski T.* Dulebowie, Lędzianie, Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku / Tadeusz Wasilewski // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1976. – T. LXVII. – Z. 2. – S. 181–194.
200. *Wasilewski T.* Przemyśl w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich / Tadeusz Wasilewski // Rocznik Przemyski. – Przemyśl, 1988. – T. 26. – S. 307–314.
201. *Wędzki A.* Uelunzani / A. Wędzki // Słownik Starożytności Słowiańskich. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977. – T. VI. – S. 248.
202. *Widajewicz J.* Początki Polski / Józef Widajewicz. – Wrocław, 1948. – 162 s.

203. *Wojenka M.* Wielkość i rozplanowanie umocnień wczesnośredniowiecznych grodzisk słowiańskich okresu plemiennego z ziem polskich / Michał Wojenka // Wczesne średniowiecze... – 2006. – S. 271–302.
204. *Wołoszyn M.* Die Červenischen Burgen und die Frage der Herausbildung der polnisch-altrussischen Grenze vom 10. bis 13. Jahrhundert / Marcin Wołoszyn // Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie. – Bonn, 2011. – B. 29. – S. 75–105.
205. *Wołoszyn M.* Grody Czerwieńskie – między fascynacją a zapomnieniem / Marcin Wołoszyn // Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy... – 2012. – S. 81–83.
206. *Wołoszyn M.* Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań / Marcin Wołoszyn // Studia nad dawną Polską. – Gniezno, 2013. – T. 3. – S. 85–116.
207. *Wołoszyn M.* Beyond boundaries... of medieval principalities, cultures and scientifics disciplines. Cherven Towns – insights from archaeology, cartography and paleogeography / Marcin Wołoszyn, Andrzej Janeczek, Radosław Dobrowolski, Jan Rodzik, Przemysław Mroczek, Piotr Zagórski, Krystyna Bałaga, Irena Agnieszka Pidek, Irka Hajdas // “Castellum, civitas, urbs”. Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe / hrsg. von O. Heinrich-Tamáska, H. Herold, P. Straub, T. Vida / Castellum Pannonicum Pelsonense. – Leipzig; Budapest; Keszthely; Rahden, 2015. – Vol. 6. – P. 177–195.
208. *Zakościelna A.* Obiekt mieszkalny z początków wczesnego sredniowiecza ze stan. 28 w Swierszczowie Kolonii, woj. Zamojskie / Anna Zakościelna, Jan Gurba // Archaeoslavica. – Kraków, 1993. – Vol. 2. – S. 7–24.
209. *Zakrzewski S.* Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski / Stanisław Zakrzewski. – Lwów, 1917. – 80 s.
210. *Zoll-Adamikowa H.* Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość / Helena Zoll-Adamikowa // Sprawozdania Archeologiczne. − Kraków, 1974. – T. XXVI. – S. 115–169.
211. *Zoll-Adamikowa H.* Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski / Helena Zoll-Adamikowa. – Wrocław; Warszawa; Krakow; Gdańsk, 1975. – Cz. I. Źródła. – 402 s.

Стаття: надійшла до редакції 12.09.2014
прийнята до друку 30.11.2014

CHERVEN AND "CHERVENSKI GRADY": HISTORIOGRAPHICAL MYTHS ON THE BACKGROUND OF ARCHAEOLOGY DIFFICULTIES

Vitaliy LIASKA
NGO "Ukrainian Galician Assembly",
Project "Lokal History";
6/1, Tehnichna str., Lviv, Ukraine, 79000
e-mail: soler@ukr.net

Based on the chronicles and archaeological sources the issue of Cherven existence in the X century is analysed and reinterpreted established historiographical myth about metrics and functional purpose of "Chervenski grady". They were an important part of the territorial organization of western frontier of Rus' in the first half of XI century. Using interdisciplinary approach made it possible to evaluate critically the first mention of scarlet, and described it as a scribe interpolation of the end of XI – beginning of XII century. This view was confirmed by chronology of internal bulwarks structure in Cherven, which, according to dendrochronological dating, was built in the second quarter of XI century. "Chervenski grady" mentioned in chronicles in 1018 and 1031, became the object of excessive observance in historiography. That's why to their number Cherven, Volyn, Suteisk, Shchebreshyn, Yuriv, Posadiv, Grabovets, and sometimes Belz, were automatically included. Regular review the chronology of these settlements indicates that the chronicler in the late XI – early XII centuries, not focusing on the features of the geography of tribal territory between Western Bug and Vepr, outlined artificial definition "Chervenski grady" area of Cherv'iany settlement, which were mentioned in the text "Bavarian Geographer". We assume that the tribal cells of Cherv'iany, and thus – "Chervenski grady" in the IX – early XI century included fortresses in Gutsiv, Lypsk-Polissia, Maidan Gurnyi, Skybytsi and Maidan Novyi.

Key words: Rus', Cherven, "Chervenski grady", chronicle, archaeological sources, historiography, chronology, hillfort.